

Elav Teadus 68

H. G. WELLS

**LÜHIKE
MAAILMA AJALUGU
KESKAEG**

ELAV TEADUS № 68
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
POPULAARTEADUSLIK SEERIA
ILMUB 12 NUMBRIT AASTAS
TARTUS 15. SEPTEMBRIL 1937. № 8

LÜHIKE
MAAILMA AJALUGU II

H. G. Wells'ilt
on varem „Elavas Teaduses“ ilmunud:

ET nr. 15: Elu ja inimese
põlvnemine.

ET nr. 1: Suur maailma-
sõda, selle järelaeg
ja inimsoo tuleviku-
sigid.

ET nr. 64: Lühike maa-
ilma ajalugu I.

H. G. WELLS

LÜHIKE
MAAILMA AJALUGU

II

KESKAEG:
ROOMA ALLAKÄIGUST SUURTE AVASTUS-
REISUDENI

Tõlkinud L. LOONE
Redigeerinud prof. P. TARVEL

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1937

TOIMETUS: A. ANNIST — TEGEV TOIMETAJA,
D. PALGI — VASTUTAV TOIMETAJA, J. KÖPP, J. LANG,
J. ROOS, P. TARVEL, F. TUGLAS, J. ULUOTS

TOIMETUSE AADRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

2.

A-7963

I. Rooma ja Hiina vahel.

Teine ja esimene sajand enne Kristust tähistavad uut ajajärku inimkonna ajaloos. Mesopotaamia ja idapoolne Vahemere rannik ei ole nüüd enam huvide keskuseks. Kuigi Mesopotaamia ja Egiptus on alles viljakandvad, rahvarikkad ja jõukad, ei ole nad enam maailma juhtivateks aladeks. Võim oli nihkunud läände ja itta. Kaks suurt impeeriumi domineeris nüüd maailmas, uus R o o m a impeerium ja taaselustuv H i i n a. Rooma oli laiendanud oma võimu Eufratini, kuid ta ei suutnud kunagi ületada seda piiri. See oli liiga kaugel. Sealpool Eufрати asetsevad seleukiidide valdused Pärsias ja Indias langesid uute omanike kätte. Hiina, kus nüüd valitses Han'ide dünastia, oli laiendanud oma võimu üle Tiibeti ja Pamiiri mäekitsuste Lääne-Turkestanini. Ja seal jõudis temagi oma äärmise piirini. Sellest edasi oli temalegi liiga kaugel.

Hiina oli tol ajal suurimaks, parimini korraldatud ja tsiviliseerituimaks poliitiliseks süsteemiks maailmas. Ta ületas maa-alalt ja rahvaarvult Rooma impeeriumi selle haripunktil. Ja ometi oli tol ajal võimalik, et need kaks hiiglariiki õitsesid samas maailmas ja samal ajal peaaegu täies teadmatuses teineteisest. Liiklemisvahendid nii mandril kui merel ei

olnud veel küllaldaselt arenenud ega korraldatud, et nad oleksid võinud sattuda otsesesse kokkupõrkesse.

Kuid nad mõjustasid teineteist tähelepanuväärival viisil ja nende mõju oli eriti sügav maade saatusele, mis asetsesid nende vahel, s. o. Kesk-Aasiale ja Indiale. Teatud hulk kaubandust immitses ju kaamelikaravanide kaudu üle Pärsia või rannalaevul India ja Punase mere sadamate kaudu. Aastal 66 e. Kr. Rooma väed Pompeiuse juhatusel sammusid Aleksander Suure jälgedesse ja marssisid Kaspia mere idakaldaile. A. 102 p. Kr. hiina uurimisekspeditsioon Pan Chau juhatusel jõudis Kaspia mereni ja saatis tagasi teateid Rooma võimust. Ent mitmed sajandid möödusid, enne kui kindlad teadmised ja otsene läbikäimine sidusid neid suuri paralleelseid Euroopa ja Ida-Aasia maailmu.

Põhja pool neid mõlemaid suuri impeeriume olid harimatud maa-alad. Praegune Saksamaa oli suurelt osalt kaetud metsaga; metsad ulatusid kaugele Venemaale ja olid kodus peaaegu elevandisuurusile hiigla-ürghärgadele. Ja põhja poole Aasia suurist mägedemassidest laiusid jällegi kõrbede ja steppide read, metsad ja tundrad. Aasia kõrgendikkude idaosas asetses suur Mandžuuria kolmnurk. Paljud osad neist regioonidest, mis laiuvad Lõuna-Venest ja Turkestani Mandžuuriani, olid ja on erandliku ilmastikulise kindlusetuse alad. Sademete hulk on seal suuresti muutunud mõningate sajandite jooksul. Inimese suhtes need on äraandlikud maad. Nad võivad aastate kaupa toita karja ning soodustada põlluharimist ja siis hävitada kõik liigeses niiskuses või tapvate põudade reas.

Selle barbaarse põhja lääneosas, Saksamaa metsadest Lõuna-Veneni ja Turkestani ja Ojamaa saarest

Alpideni, asetsevad põhjatõu ja aaria keelte ürgalad. Idapoolsed stepid ja Mongoolia kõrved olid aga hunnide, mongolite, tatari ja türgi rahvaste kodumaaks, sest kõik need rahvad olid suguluses keele, rassi ja eluviisi poolest. Ja kuna põhjarahvad oma esialgseist piiridest välja tungides avaldasid survet lõuna pool arenevaile Mesopotaamia ja Vahemere ranniku tsivilisatsioonidele, siis hunnide suguharud saatsid oma ülejäägi rändajaina, ründajaina ja vallutajaina Hiina korraldatud aladele. Külluse ajajärgud põhjas tähendasid seal rahvaarvu kasvu; puudus loomatoidust või mõne karjataudi levimine ajas näljaseid sõjakaid hulki lõunasse.

Mõni aeg oli maailmas samaaegselt kaks mõjukat suurriiki, kes olid võimelised pidurdama barbareid ja isegi laiendama riikliku rahu piire. Han'ide impeeriumi rünnak Põhja-Hiinast Mongooliasse oli võimas ja kestev. Hiina rahvastik tungis teisele poole Suurt Müüri. Kuninglike piirivalvurite taga tuli hiina talupoeg, kündis üles heinamaid ja tarastas talviseid karjamaid. Hunnid ründasid ja tapsid asukaid, kuid hiinlaste karistusretked olid nende jaoks liiga rängad. Nomaadid asetati valiku ette, kas asuda adra taha ja saada Hiina maksukohuslasiks või edasi liikuda ja otsida uusi karjamaid. Mõningad valisid esimese tee ja kadusid hiinlaste hulka. Teised nihkusid idasse ja kirdesse üle mäekitsuste alla Lääne-Turkestani.

Mongoli ratsanike läändenihkumine oli alanud a. 200 e. Kr. See tekitas läänepoolset survet aaria suguharudele ja need omakorda surusid Rooma piiridele, olles valmis läbi murdma otsekohe, kui seal ilmneks mõni nõrkus. Partlased, arvatavasti mõnesuguste mongoli sugemetega sküüti rahvas, jõudsid Eufratini esimesel sajandil e. Kr. Nad võitsid ja tapsid Cras-

suse ja asendasid Seleukiidide monarhia Pärsias partlaste kuningatega Arsakiidide dünastiast.

Kuid siht, millel näljased rändurid leidsid kõige väiksemat vastupanu, ei asetsenud mitte idas ega läänes, vaid läbi Kesk-Aasia kagu suunas ja viis üle Khairbari mäekitsuse Indiasse. See oli India, kes võttis vastu mongolite surve neil Rooma ja Hiina tugevuse sajandeil. Terve seeria ründavaid vallutajaid tungis läbi Pandžabi suurile lagendikele, et laastata ja hävitada. Ašoka kuningriik hävis ja mõneks ajaks India ajalugu langeb pimedusse. Alatised rünnakud kestsid mitu sajandit. Suurema osa V saj. p. Kr. Indiat piinasid eftaliidid ehk valged hunnid, kes võtsid makse väikesilt India vürstidelt ja hoidsid kogu maad hirmu all. Igal suvel need eftaliidid karjatasid Lääne-Turkestanis, igal sügisel nad tulid alla läbi mäekitsuste, et terroriseerida Indiat.

Teisel sajandil p. Kr. Hiina ja Rooma impeeriumi haaras suur õnnetus, mis nõrgestas mõlema riigi vastupanu barbarite survele. See oli võrreldamatult laastav katk. See märatses Hiinas 11 aastat ja laostas sügavalt sealset ühiskondlikku ehitust. Han'ide dünastia langes ja algas tülide ning segaduste aeg, millest Hiina täiesti ei kosunud enne kui VII sajandil p. Kr., suure Thang'ide dünastia ajal.

Taud levis Aasiast Euroopasse. See mässas Rooma riigis a. 164—180 p. Kr. ja nõrgestas tõsiselt Rooma riikliku ehitust. Me hakkame järjest kuulma kaebusi rahvaarvu vähenemisest Rooma provintsidest ja valitusvõimu tugevuses ja vastupanujõus on märgata lõdvenemist. Korruga igatahes selgub, et riigi piir ei ole enam rünnakukindel, vaid paindub kord siin, kord seal. Uus põhjarahvas goodid, kes olid pärit Ojamaalt Rootsist, olid rännanud läbi Venemaa Volga jõgi-

konda ja Musta mere rannikuile ja kujunenud mere-
sõitjaks röövrahvaks. Teise sajandi lõpul nad vist
hakkasid tundma hunnide läänepoolset survet. A. 247
nad tulid üle Doonau suurele rünnakule ja võitsid
ning tapsid kuningas Deciuse praeguse Serbia mail
peetud lahingus. A. 236 teine germaani rahvas fran-
gid tungisid Reini alamjooksule ja alemannid tungisid
Elsassi. Gallide leegionid tõrjusid tagasi sissetungi-
jaid, kuid goodid ründasid Balkanil ikka ja jälle. Pro-
vintis Daakia kadus Rooma ajaloost.

Külmavärin oli haaranud Rooma uhkust ja enese-
usaldust. A. 270—275 Rooma, mis kolme sajandi jook-
sul oli olnud kõigile avatud ja julge linn, kindlustati
keiser Aurelianuse poolt.

II. Lihtrahva elu varajases Rooma keisri- riigis.

Enne kui jutustame, kuidas langes segadusisse ja
hävis kahel viimasel eelkristlikul sajandil üles ehitat-
tud Rooma impeerium, mis oli õitsenud rahu ja
kindluses alates keiser Augustuse päevist, on sobiv
pühendada mõningat tähelepanu hariliku sureliku
elule selles suures riigis. Meie käsitus on jõudnud
umbes 2000. aastasse enne praegust aega ja haritud
rahvaste elu Rooma riigi või Han'ide dünastia kaitse
all hakkas ikka enam sarnlema nende tänapäeva järg-
laste omaga.

Läänepoolses maailmas oli nüüd tavaliselt käi-
bel münditud raha; väljaspool preestriseisust leidis
küllalt iseseisva varandusega inimesi, kes ei olnud ei
riigiametnikud ega preestrid; inimesed reisisid vaba-
malt ja nende jaoks oli ehitatud maanteid ja öömaju.

Võrreldes minevikuga (500 ja enam a. e. Kr.) elu oli muutunud avaramaks. Enne seda haritud rahvad olid seotud teatud maa-alaga, olid seotud pärimusega ja omasid piiratud silmaringi; ainult nomaadid kauplesid ja rändasid.

Aga ei Rooma riigi kaitse ega Han'ide dünastia rahu ei toonud ühtlast haridust laialdastele aladele, mida nad valitsesid. Oli suuri kohalikke erinevusi, suuri vastuolusid ja kultuurilist ebäühtlust, nagu näiteks praegusel ajal Briti Indias. Rooma garnisonid ja kolooniad olid puistatud siia-sinna üle laialdaste alade ja neis austati Rooma jumalaid ja räägiti ladina keelt; aga seal, kus oli olnud linnu ja külasid enne roomlaste tulekut, need püsisid ja, kuigi alistunult, ajasid ise oma asju ja vähemalt esialgu austasid jumalaid senise kombe järgi. Kreekamaal, Väike-Aasias, Egiptuses ja helleniseeritud idas ladina keel ei pääsenud kunagi mõjule. Seal valitses võitmatult kreeka keel. Saulus Tarsosest, kellest sai apostel Paulus, oli juut ja Rooma kodanik, aga ta rääkis ja kirjutas kreeka ja mitte heebrea keeles. Kreeka keel oli au sees isegi Partia kuningate õukonnas, kes olid kukutanud Pärsias kreeka Seleukiidide dünastia ja asusid väljaspool Rooma impeeriumi piire. Mõningais Hispaania ja Põhja-Aafrika osades püsis kartaago keel, hoolimata Kartaago hävimisest. Linn nagu Sevilla, mis oli jõukas ammu enne, kui keegi oli kuulnud Rooma nime, hoidis alal oma semiidi jumaluse ja keele mitme inim põlve jooksul, hoolimata mõni miil eemal asetsevast rooma veteraanide kolooniast Italicas. Kuningas Septimius Severus (a. 193—211 p. Kr.) rääkis kartaago keelt oma emakeelena. Ta õppis ladina keele hiljem ja ta õde ei olevat seda üldse kunagi osanud, vaid juhitud oma rooma majapidamist puunia keeles.

Mais, nagu Gallia ja Britannia, ja provintside, nagu Daakia (umb. praegune Rumeenia) ja Pannoonia (lõuna pool Doonaud olev Ungari), kus puudusid endised suured linnad, templid ja kultuurid, Rooma riik „latiniseeris“ oma valdused. Ta tsiviliseeris neid maid esmakordselt. Ta lõi suuri linnu, kus algusest peale valitses ladina keel, kus austati rooma jumalaid ja peeti kinni rooma kombeist. Ladina keele mõjudel arenenud rumeenia, itaalia, prantsuse ja hispaania keel meenutavad seda ladina keele ja kommete kordset levikuala. Ka Loode-Aafrika muutus viimaks laialt ladina keelt rääkivaks. Egiptus aga, Kreekamaa ja idapoolne impeerium ei latiniseerunud kunagi. Keelt ja vaimult jäid nad egiptaslikuks ja kreekaliseks. Ja isegi Roomas õpiti kreeka keelt kui suursugusemat ja kreeka keelt ja haridust eelistati mitmeti ladina omale.

Selles mitmepalgelises riigis oli mitmekesiseid tööviise ja äritegevuse alasid: Korraldatud maailma pea-töõndusalaks oli ikka veel põllumajandus. Me teame, et Itaalias varase Rooma vabariigi alustood, sitked vabad talupojad, asendati pärast Puunia sõdu orjadega, kelle abil majandati suuri mõisu. Ka kreeka maailm oli omanud mitmeid põlluharimisviise, alates Arkaadia korraldusega, kus iga vaba kodanik töötas ise, ja lõpetades Spartaga, kus füüsiline töö oli alandav ja põldu haris eriline orjadesklass heloodid. Kuid see kõik oli nüüd ajalukku läinud ja helleniseeritud maailmas levis mõisade ja orjajõukude süsteem. Põllutöölised-orjad olid kas vangid, kes rääkisid eri keeli ega suutnud üksteist mõista, või nad olid sündinud orjadena; neil puudus ühistunne, et rõhumisele vastu panna, puudus oma õigustetraditsioon, puudusid teadmised, sest nad ei osanud lugeda ega kirjutada.

Kuigi nad moodustasid enamiku rahvastikust, ei teostanud nad kunagi ühtegi edukat mässu. Spartacuse vastuhakkamine esimesel sajandil e. Kr. oli eriliiki orjade — gladiaatorite mäss. Vabariigi viimaste päevade ja keisririigi algaegade põllutöölised Itaalias kannatasid kohutavaid alandusi; neid aheldati ööseks, et takistada põgenemisi, või aeti neil pool pead paljaks, et seda raskendada. Neil puudus isiklik elu, neil ei olnud naisi, ja peremees võis neid piinata, vigastada, tappa, võis müüa tsirkusesse loomadega võitlema. Kui ori tappis peremehe, siis mitte ainult mõrtsukas, vaid kõik antud peremehe orjad löödi risti. Mõnes Kreeka osas orjade saatus ei olnud nii raske, aga see oli ikkagi hirmuäratav küllalt. Ja sellele rahvastiku osale barbarid, kes hakkasid nüüd läbi tungima leegionide kaitseliinist, ei tundunud mitte vaenlasina, vaid vabastajaina.

Orjatöö süsteem oli levinud igale võimalikule tööalale. Kaevandustöö, metallurgia, sõudmine galeeridel, teede tegemine ja suured ehitustööd tehti kõik orjade poolt. Linnades ja maal leidus ka vaeseid vabumehi, kes töötasid enda jaoks või isegi palgalistena. Oli käsitöölisi, ülevaatajaid jne., töölisi uuest palgatööliste klassist, kes võistlesid orjatööga, aga me ei tea, millise osa nad moodustasid rahvastiku üldisest arvust. Arvatavasti oli see osa vahelduv eri aegadel ja eri kohtades. Ja oli ka mitmeid orjatöö mooduseid, alates orjast, keda ööseks aheldati ja aeti piitsaga põllule või kivimurdu, ja lõpetades orjaga, kellel peremees lubas iseseisvalt harida maalappi, teotseda käsitöö alal ja omada naist, eeldades, et ta maksis selle eest küllaldaselt oma omanikule.

Oli ka relvastatud orje. Puunia sõdade algajal, 264 e. Kr. elustus Roomas etruskide sport sundida orje

võitlema oma elu eest. See muutus kiiresti moeasjaks ja varsti iga rikas rooma suurnik pidas saatjaskonda gladiaatoreist, kes mõnikord võitlesid tsirkuseareenil, kuid kelle peaülesandeks oli toimida ihukaitsjaina. Oli ka õpetatud orje. Hilisemad vabariigi vallutused toimusid Kreeka, Põhja-Aafrika ja Väike-Aasia kõrgesti haritud linnades ja sealt saadi hulgana haritud vange. Noore, heast perekonnast roomlase õpetajaskasvatajaks oli tavaliselt ori. Rikkad pidasid kreeka orje raamatukogureina, sekretäridena ja õpetlastena. Peeti orja-luuletajat, nagu peeti õpetatud koeragi. Selles orjuse õhkkonnas arenesid moodsa kirjandusliku kriitika ja teaduse traditsioonid, täpsed, tagasihoidlikud ja vaidlushimulised. Oli ettevõtlikke isikuid, kes ostsid intelligentseid poisikesi-orje ja koolitasid neid müügiks. Orje õpetati raamatute kopeerijaiks, kullaseppadeks ja teisteks osavust nõudvaiks kutseiks.

Kuid orjade seisundis oli toimunud suuri muutusi nende 400 aasta jooksul, mis olid möödunud vabariigi vallutuste algusest suurele katkule järgnenud langusajani. Teisel sajandil e. Kr. sõjavange oli külluses, kombat metsikud ja toored; orjadel ei olnud üldse mingeid õigusi ja vaevalt leidub mingi piinamisviisi, mida neil päevil ei oleks orjade juures proovitud. Aga juba esimesel sajandil p. Kr. Rooma tsivilisatsiooni suhtumine orjusse ilmselt paranes. Muide, vange polnud enam endises külluses ja orjad olid kallimad. Orjade omanikud hakkasid mõistma, et orjade abil saavutatav kasu ja mugavus suurenesid nende õnnetute enesestlugupidamise tõusuga. Kuid ka ühiskonna moraalne tase tõusis ja õiglustunne muutus erksamaks. Kreeka kõrgem vaimsus oli sisustanud vana-rooma karedust. Metsikusi piirati, peremeestel keelati

müüa orje võitlusteks loomadega, orjale anti õigus omada teatud varandust, nn. *peculium*'i, neile hakati palka maksma ja teatud määral tunnustati nende abielu. Mitmed põllumajanduse liigid ei võimalda rühmatööd või vajavad seda ainult teatud aastaagadel. Aladel, kus selline olukord domineeris, ori sageli maksis peremehele ainult osa oma saagist või töötas talle teatud aastaagadel.

Kui me tajume, et see suur ladina- ja kreeka-keelne Rooma imperium oma põhiolemuselt oli orjariik ja et ainult väga piiratud vähemuse elu võis olla rajatud uhkusele ja vabadusele, siis meil ongi käes võti selle riigi languse ja kokkuvarisemise mõistmiseks. Siin puudus ju peaaegu täielikult perekonnaelu; oli vähe kodusid mõõduka eluviisiga, elava mõtte ja töömeeleoluga; koole oli vähe ja harvalt ja vaba vaimu ning vaba mõtet ei leidunud üldse. Suured maanteed, toredate ehitiste varemed, seaduse- ja võimupärimused, mis on säilinud imetluseks hilisemaile põlvetele, ei suuda varjata, et kõik see väline hiilgus oli ehitatud lõhestatud tahteile, lüüdatud intelligentsile ja kängujäänud ning haiglasile ihadele. Rahutu ja õnnetu oma hinges oli seegi vähemus, kes valitses selles ikestamis-, surve- ja sunnitööriigis, selles õhkkonnas närbusid kunst ja kirjandus, teadus ja filosoofia, sest need on vaba ja õnneliku meele viljaks. Roomas harastati kopeerimist ja imitatsiooni, oli külluses kunst-käsitöölisi ja palju orjalikku pedantsust orjastatud õpetlaste hulgas, kuid terve Rooma riik nelja sajandi jooksul ei loonud midagi, mis vääriks kõrvutamist väikese Ateena linna ühe õitsengusajandi julge ja õilsa loominguga. Ateena laostus Rooma valitsuskepi all. Aleksandria teadus laostus. Inimese vaim näis laostuvat neil päevil.

III. Rooma impeeriumi usuline areng.

Selle ladina ja kreeka impeeriumi inimese hing kahel esimesel järelkristlikul sajandil oli murelik ja erutatud. Vägivald ja julmus valitsesid maailmas, oli uhkust ja välist hiilgust, kuid vähe ausust, vähe rahu-likkust või püsisvat õnne. Õnnetud olid põlatud ja viletsad; õnnelikud olid ebakindlad ja otsisid palavikuliselt ihade rahuldamist. Suures osas linnadest elu keerles tsirkuseareeni punase erutuse ümber ja Rooma varemete hulgas on amfiteatrid kõige ise-loomustavamaiks mälestusesemeiks.

Alates päevist, millal aarialaste jõugud esmakordselt murdsid sisse vanasse tsivilisatsiooni, pidid senised templite ja preesterkonna jumalad sallima suuri mugandamisi või hävima. Sadade põlvede jooksul põlluharijad brünetsed rahvad olid kujundanud oma elu ja mõttemaailma, mille keskuseks olid templid. Väliste kommete täitmine, kartus harikku asjade käiku häirida, ohverdamised ja müsteeriumid valitsesid nende meeli. Nende jumalad näivad kohutavad ja ebaloogilised meie moodsale vaimule, sest meie kuulume arianiseeritud maailma, kuid neile muistseile inimesile need jumalused omasid otsest usutavust ja elu-likkust, nagu kujud nägemuslikust unenäost. Ühe linnriigi vallutamine teise poolt Sumeris või Egiptuses tõi kaasa jumala vahetuse või ümbernimetamise, aga jättis puudutamata usundi sisu ja põhiolemuse. Unekujud muutusid, kuid uni ise kestis. Egiptuse alistamised näiteks kunagi ei ulatunud usulise revolutsioonini. Ptolemaioste ja Caesari ajal tema templid, altarid ja preesterkond jäid ikka egiptuslikuks.

Seni kui keetsid vallutused ühesuguste ühiskondlikkude ja usuliste pärimustega rahvaste vahel, võis ühe templi ja

maa-ala jumala suhet teisega korraldada grupeerimise või sarnastamise abil. Kui kaks jumalat iseloomult olid sarnased, nad samastati. See olevat endine jumal teise nime all, ütlesid preestrid ja rahvas. Sellist jumalate segunemist nimetatakse teokraasiaks ja suurte vallutuste aeg 1000 aastat e. Kr. oligi teokraasia õitseajaks. Laialdastel maa-aladel kohalikud jumalad asendati või õigupoolest neelati ühe üldise jumala poolt ja kui viimaks heebrea prohvetid Babülonis hakkasid kuulutama üht Õigluse Jumalat tervele maailmale, siis olid inimesed sellele mõttele täiesti ette valmistatud.

Ent sageli olid jumalad liiga erinevad selliseks samastamiseks ja siis koondati neid sobivasse sugulussuhteisse. Mõni naisjumal abiellus meesjumalaga, loomjumalus või täht muutus inimlikuks ja looma või taevakeha kuju — madu, päike, täht — jäi uue jumala ornamendiks või sümboliks. Või jälle vallutatud rahva jumal sai õnnelikumate jumaluste salakavalaks vaenlaseks. Uskude ajalugu on tulvil selliseid kohandamisi, kompromisse ja jumalate moondamisi.

Kui Egiptus linnriigist muutus ühendatud kuningriigiks, siis selline teokraasia toimus õige laiaulatuslikult. Peajumalaks oli lõikusejumal Osiris, kelle maiseks ilmutuseks peeti vaaraod. Osirist kujuteldi korduvalt surevana ja tõusvana, tema sümboliseeris külvi ja lõikust ja inimlikku surematust. Tema sümbolite hulgas ei olnud mitte ainult laiatiivuline *scarabeus*, kes matab oma munad, et need hiljem uuesti ellu ärkaksid, vaid ka hiilgav päike, mis loojeneb, et uuesti tõusta. Hiljem samastati teda püha härja Apisega. Osirisega seotud oli jumalaema Isis. Isis oli ka Hathor, lehmjumalanna, aga ka tõusev kuu ja meretäht. Osiris sureb ja Isis sünnitab lapse Horose, kes on ka kotkasjumal ja hommikukoit ja kellest uuesti kasvab Osiris. Isist kujutatakse sageli väikese Horosega kätel, seismas tõusval kuul. Need ei ole loogilised suhted ja on seotud ainult nagu üksikud kujud mõnest unenäost, aga nad olid ka loodud enne, kui arenes valjult süsteemaatiline mõtlemine. Selle kolmikgrupi kõrval oli veel teisi, süngemaid egiptuse jumalaid, halbu jumalaid, šaakalipäine Anubis, must öö ja teisi sääraseid hävitajaid, kiusajaid, inimese ja headuse vaenlasi ¹⁾.

Iga usuline süsteem pikkamööda kohaneb inimvaimule ja ei ole kahtlust, et need ebaloogilised, isegi inetud sümboolid võimaldasid egiptuse rahvale sügavat andumist ja pakkusid lohutust. Surematuseiha oli väga tugev egiptlaste juures ja kogu nende usuline elu keskendus selle probleemi ümber.

---

1) Pikemalt vt. E. Tennmann, „Maailma usundid“. Elav Teadus nr. 45.

Kui Egiptus langes võõraste vallutajate kätte ja ta jumalad kaotasid igasuguse poliitilise tähenduse, siis aina süvenes nõue kompensatsioonide järele tulevases elus.

Kui kreeklaste vallutuse järel Aleksandria muutus egiptlaste ja terve hellenistliku maailma usuliseks keskuseks, püstitas Ptolomaios I seal suure templi Serapeumi, kus kummardati mingit kolmikjumalust Serapise (Osiris ja Apis), Isise ja Horose näol. Neisse ei suhtunud kui eri jumalustesse, vaid kui ühe jumala kolme ilmutusse. Serapist samastati kreeka Zeusi, rooma Jupiteri ja pärsia päikesejumalaga. See usund levis igale poole, kuhu ulatus hellenism, isegi Põhja-Indiasse ja Lääne-Hiinasse. Surematuseidee, mõte tasust ja rahuldusest pärast surma võeti innukalt vastu maailma poolt, milles igapäevane elu oli lootusetult vilets. Serapist hüüti „hingede päästjaks“. „Pärast surma“, öeldi tolelaegses hümnis, „me oleme ikka tema ettenägelikkuse hoole all.“ Ka Isisel oli poolehoidjaid. Tema kujude ees põletati küünlaid, talle toodi pühitsetud ohvreid ja karskusele määratud paljaspäised preestrid teenisid ta altaril.

Rooma riigi tõus avas läänepoolse maailma sellele arenevale usundile. Serapis-Isise templid, preestrite laul ja lootus surematule elule saatsid Rooma võidulippe šotimaale ja Hollandisse. Kuid Serapis-Isise religioonil oli ka rivaale. Väljapaistvaim nende hulgas oli mitraism. See oli Pärsia päritoluga usund ja põhines mõningail ununenud müsteeriumel Mithrasest, kes ohverdab püha härga. Siin kohtame me midagi palju ürgsemat kui Serapis-Isise keerulised tõekspidamised. Me kandume tagasi inimsoo kultuuri helioliitikumi veriohvriteni. Mitra mälestusmärkidel härg on alati ohtralt veristatud ja tema verest on tärkamas uus elu. Mitraismi kummardaja tõeliselt ujus ohvrihärja veres. Enese pühitsemiseks ta asus tellingite alla, millel härg tapeti, nii et selle veri tõesti jooksis ta peale.

Need mõlemad usundid on isiklikud religioonid, nagu seda olid ka arvurikkad teised usud, mis otsisid endale eluõigust orjade ja kodanikkude hulgas varasemate Rooma keisrite ajal. Nende sihiks on isiklik lunastus ja isiklik surematuus. Vanemad usundid seevastu olid enam ühiskondlikud. Muistsed jumalused olid olnud esmajoones linna või riigi jumalad ja alles teises järjekorras üksikisiku abistajad. Ohverdamised olid ühiskondlikuks funktsiooniks ja rahuldasi selle maailma ühiseid praktilisi vajadusi. Kuid esiteks kreeklased ja siis roomlased tõrjusid poliitika välja usust ja egiptuse traditsioonide mõjul usk taandus teise maailma.

Need uued isiklikud surematuse-usundid imesid endasse muistsete riigiuskude südame ja vere, kuid ei asendanud neid

täiesti. Tüüpiline linn esimeste Rooma keisrite ajal omas terve rea templeid ja palju jumalaid. Seal võis leiduda tempel võimsale Rooma jumalale Kapitoli Jupiterile ja kindlasti mõni valitsevale jumalikule tseesarile. Neis templeis toimus külm ja ametlik jumalateenistus, seal käidi ja ohverdati või põletati veidi viirukit, et demonstreerida oma riigitruudust. Kuid oma isikliku murekoormaga mindi nõu ja lohutust otsima Taevakuninganna Isise templisse. Ja selle kõrval leidis kindlasti mõnes koopas või maa-aluses templis leegionärade ja orjade poolt valvatud tempel Mitrale. Kahtlemata leidis mõni sünagoog, kuhu juudid kogunesid oma piibli lugemiseks ja usu kinnitamiseks nähtamatusse kogu maailma jumalasse. Juutidega oli mõnikord sekeldusi riigiusu poliitilise külje tõttu. Nad kinnitasid, et nende jumal on kade jumal, kes ei salli pildikumdamist, ja tõrkusid osa võtmast avalikest ohverdamisist tseesarile. Nad isegi ei tervitanud Rooma võidulippe, kartes langeda kujudekummardamisse.

Juba ammu enne Buddhat oli idas leidunud mehi ja naisi, kes loobusid elulõbudest, kes põlgasid ära abielu ja omandi ja otsisid pääsu maailma rõhumiste ja vaevade eest loobumises, piinas ja üksilduses. Buddha ise astus välja askeetlikkude liialduste vastu, kuid paljud tema õpilasist elasid ikkagi ääretult karmi mungaelu. Ka mitmed kreeka usundid harrastasid asketismi ega põrganud tagasi enesevigastamistestki. Ka juudi ühiskondadesse Juudas ja Aleksandrias tungis asketism viimasel sajandil e. Kr. Paljud loobusid maailmast ja andusid müstilisile mõtiskeludele. Esimesel ja teisel sajandil p. Kr. põgeneti üleilmaliselt elupõlgavate sektide rüppe, igal pool otsiti pääsemist oleviku viletsuste eest. Oli ju kadunud vana juurdunud korrameel, vana usaldus preestrite, templite, seaduse ja kommete vastu. Valitseva orjuse, tooruse, hirmu, ärevuse, igakülgse lagunemise, välishiilguse ja palavikulise eneserahulduse otsingutega samaaegselt kestis enesepõlgamise ja vaimse ebakindluse agoonia, väärteline rahutaotlemine kas või loobumise ja tahtliku kannatuse hinna eest. See oligi olukord, mis täitis Serapeumi nutvate kahetsejatega ja tõi siirdujaid Mitra koobaste verisesse süngusesse.

IV. Jeesuse õpetus.

Sel ajal kui Augustus Caesar, esimene keisreist valitses Roomas, sündis Juudas kristlaste Lunastaja

Jeesus. Tema nimel laskis saatus tõusta usul, mis pea kujunes kogu Rooma riigi ametlikuks usuks.

On sobivam ajalugu ja teoloogiat selgesti eraldada. Ja kuigi suur osa ristiusulist maailma näeb Jeesuses juutide poolt kõige varem tunnetatud Maailma Jumala ilmutust, siis ajaloolane ei saa seda seletust ei eitada ega jaatada. Jeesus ilmus maailma inimese kujul ja inimesena peab ka ajaloolane teda käsitlema.

Meie ainsad otsesed allikad Jeesuse elu ja õpetuse kohta on neli evangeeliumi. Kõik neli esitavad meile üksmeelselt väga kindlailmelist isiksust, keda poleks võimalik välja mõelda. Kuid nii nagu Gotama Buddha tõelist isikut on varjanud hilisema buddhismi kangelt kükitav, kullatud ebajumalakuju, nii tundub, et kõhn ja sitke Jeesuse isik on palju kannatanud ebareaalsuse ja konventsionaalsuse tõttu, millega hilisem kristlik kunst teda on kujutanud oma valestimõistetud aukar- tuses. Jeesus oli rahata jutlustaja, kes rändas tolmu- nud, päikesekarmil Juudamaal ja elatus juhuslikest toitandidest. Kuid teda kujutatakse alati puhtana, kammituna, laitmatus rüüs, sirgena ja kuidagi liiku- matuna, nagu hõljuks ta läbi õhu. See üksi juba teeb ta ebausutavaks ja ebatõeliseks paljudele, kes ei suuda eraldada asja tuuma välispidiseist ja ebaintelligent- seist lisandeist.

Kui me aga neist segavaist lisandeist üle vaatame, jääb meile väga inimlik, väga tõsine ja kirglik isik, kes kuulutab uut, lihtsat ja sügavat õpetust — üleilma- list Jumala isaarmastustja tulevast taevariiki. Jee- sus oli kindlasti sügava isikliku magnetismiga ini- mene. Ta leidis poolehoidjaid, keda ta toitis armas- tuse ja julgusega. Nõrgad ja haiged tugevnesid ja tervenesisid tema juuresolekul. Kuid ta oli arvatavasti nõrga kehaehitusega, sest ta suri kiiresti ristilöömise

piinade tagajärjel. Traditsioon jutustab, et ta mines-
tas, kui ta kombe kohaselt pidi kandma oma risti
karistuskohani. Ta rändas maal kolm aastat, kuuluta-
des oma õpetust, ja tuli siis Jeruusalemma, kus teda
hakati süüdistama katses luua mingit imelikku kuning-
riiki Juudas. Ta üle peeti kohut ja ta löödi risti koos
kahe vargaga. Tema kannatused lõppesid ammu enne
nende kahe surma.

Taevariigi kuulutamise, mis on Jeesuse õpetuse
peatuumaks, on kindlasti revolutsioonilisemaid õpe-
tusi, mis on kunagi erutanud inimvaimu. Ei ole ime,
et maailm otsekohe ei taibanud selle täielikku tähen-
dust, vaid taandus kokkunenult ta pooleldi mõistetud
hirmutavast väljakutsest kõigele senisele. Sest taeva-
riigi õpetus, nagu Jeesus näib seda õpetanud olevat,
oli julge ja kompromissideta nõue põhjalikult muuta
ja puhastada võitleva inimsoo elu, puhastada seda
seest- ja väljastpoolt. Siinkohal huvitab meid selle
mõjuka õpetuse kokkupõrge seniste ideedega.

Juudid olid veendunud, et terve maailma ainu-
jumal oli õiglane jumal, kuid ühtlasi nad kujutlesid
teda kuidagi kaupleva jumalana, kes oli teinud le-
pingu nende isa Aabrahamiga, muide, juutidele väga
kasuliku lepingu, milline pidi neile kord tooma esi-
koha maailmas. Kohkumise ja vihaga nägid nad Jee-
sust hävitamas nende kalleid tagatisi. Jumal, õpetas
Jeesus, ei ole kaupleja; taevariigis ei ole äravalitud
rahvast ega soosikuid. Jumal on kõige elava armastav
isa, kes nagu päike ei saagi üldse kedagi eelistada.
Ja kõik inimesed on vennad, kõik on patused ja kõik
on oma jumaliku isa armastatud lapsed. Halastaja
samariitlase tähendussõnas Jeesus laidab seda meile
kõigile omast loomulikku kalduvust ülistada oma rah-
vast ja vähendada teiste uskude ja rasside eluõigust.

Töötajate tähendussõnas ta heidab kõrvale juutide kangekaelse nõude omada erilisi soodustusi Jumala juures. Ta õpetas, et kõigiga, keda Jumal võtab oma riiki, ta käitub ühesuguselt; ei ole erinevusi tema suhtumises, sest et ei ole mõõtu tema suuremeelsusel. Aga inimeselt nõuab ta maksimaalset pingutust ja taevariigis ei ole eesõigusi ega vabandusi.

Jeesus haavas sügavalt juutide sugukonna-patriotismi ja nende arenenud perekonnameelt, sest ta tahtis hävitada kõiki neid kitsaid ja piiravaid perekondlikke kiindumusi jumaliku armastuse suures hoovuses. Jüngerite perekonnaks pidi olema taevariik.

„Aga kui tema veel rahvale rääkis, vaata, siis seisisid tema ema ja tema vennad õues, ja püüdsid temaga rääkida. Siis ütles üks tema vastu: Vaata, sinu ema ja sinu vennad seisavad õues, ja püüavad sinuga rääkida. Aga tema vastas, ja ütles sellele, kes seda temale oli öelnud: Kes on minu ema, ja kes on minu vennad? Ja ta sirutas oma käe jüngerite üle ja ütles: Vaata, minu ema ja minu vennad. Sest, kes iial minu Isa tahtmise järgi teeb, kes taevas on, seesama on minu vend, ja õde ja ema.“ (Matt. XII, 46—50.)

Mitte ainult patriotismi ja perekonnatunnet ei tahtnud Jeesus purustada Jumala isalikkuse ja inimsoo venduse nimel, vaid tema õpetus mõistis hukka kõik majanduslikud astmestused, igasuguse isikliku rikkuse ja isiklikkude paremuste taotlemise. Kõik inimesed kuulusid taevariiki, kõik nende omandus kuulus taevariigile; ainus õige elu inimesele on Jumala teenimine kõigega, mis tal on, ja kõigega, mis ta ise on. Ikka ja jälle ta taunib erarikkusi ja eraelu säilitamist.

„Ja kui tema ära läks tee peale, jooksis üks tema juurde, ja küsis temalt: Hea õpetaja, mis pean ma

tegema, et ma igavese elu pärin? Aga Jeesus ütles tema vastu: Miks sa mind heaks hüüad? Ükski ep ole hea, kui aga üks, see on Jumal. Käsusõnu tead sina: Sina ei pea mitte abielu ära rikkuma; sina ei pea mitte tapma; sina ei pea mitte varastama; sina ei pea mitte valet tunnistama; sina ei pea mitte petma; austa oma isa ja ema. Aga ta kostis ja ütles tema vastu: Õpetaja, seda kõike olen mina pidanud omast noorest põlvest. Ja Jeesus vaatas tema peale, ja armastas teda, ja ütles tema vastu: Üht asja on sulle vaja, mine ja müü ära kõik, mis sul on, ja anna vaestele, siis peab sul varandus taevas olema; ja tule, käi minu järel ja võta rist enese peale. Aga tema sai muresse selle sõna pärast, ja läks kurva meelega ära, sest temal oli palju vara. Ja kui Jeesus sai ümber vaadanud, ütles ta jüngrite vastu: Kui vaevalt saavad need, kel palju varandust on, Jumala riiki. Aga jüngrid ehmatasid tema sõnade pärast; aga Jeesus kostis jälle ja ütles neile: Lapsed, kui vaevaline asi on see, et need, kes palju varanduse peale loodavad, Jumala riiki saavad. See on hõlpsam, et üks kaamel nõelasilmast läbi läheb, kui et üks rikas Jumala riigi sisse läheb.“ (Mark. X, 17—25.)

Selle suurejoonelise kuningriigi kuulutamises, mis pidi kõiki inimesi ühendama Jumalas, Jeesusel oli vähe kannatust usundite kaubitseva õiglustundega. Suur osa tema säilinud väljendusi on sihitud väiklase usulisist reegleist kinnipidamise vastu.

„Pärast küsisid temalt variseerid ja kirjatundjad: Miks ei ela sinu jüngrid vanemate seadmise järgi, vaid söövad leiba pesemata kätega? Aga tema kostis ja ütles nende vastu: Jesaja on teist salalikkudest hästi ette kuulutanud, nõnda kui kirjutatud on: Seesinane rahvas austab mind huultega, aga nende

süda on kaugel minust ära. Aga nemad teenivad mind ilmaaegu, et nemad õpetavad õpetusi, mis inimeste käskimised on. Sest teie jätate Jumala käsusõna maha, ja peate inimeste seadmise, puuastjate ja karikate pesemised, ja muid sedasugu teete teie palju. Ja tema ütles nende vastu: Hästi küll põlgate teie Jumala käsusõna, et teie oma seadmise peaksite.“ (Mark. VII, 5—9.)

Jeesus ei õhutanud mitte ainult moraalset ja ühiskondlikku revolutsiooni, vaid suurest hulgast viiteist ilmneb ka tema õpetuse selgelt poliitiline kalak. On õige, et ta kinnitas oma riigi olevat mitte siin maailmas, et see pidi asuma inimeste südameis ja mitte troonil; kuid on samuti selge, et kui kuskil milgi määral hakati tema riiki ehitama inimeste südameis, siis samal määral revolutsioniseerus ja uuendus väline maailm.

Kuigi kuulajaile võisid paljud tema väljendused jääda mõistmatuks, pidi neile olema küllalt selge tema tahe maailma sisemiselt revolutsioniseerida. Opositsiooni hoiak tema suhtes, kohtupidamise käik ja hukkamine näitavad, et oma kaasaegseil ta soovitas muuta, ühtlustada ja avardada kogu maist elu.

On's ime, et tema õpetust kuuldes kõik rikkad ja jõukad tundsid hirmu nende kummaliste mõtete ees ja kartsid oma senise maailma lagunemist. Jeesus kiskus usulise elu valgusse kõik nende väikesed, senises ühiskonnas erapahed. Ta oli nagu mõni kohutav kõlbeline jahimees, kes kaevas inimsoo välja seniseist mugavaist peidikuist. Tema kuningriigi heledas hiilguses ei pidanud enam olema ei omandit, ei eesõigusi, uhkust ega eelistusi; ei ühtki tõukejõudu ega tasu peale armastuse. On's ime, et inimesed olid pörutatud ja pimestatud ja tõusid üles tema

vastu? Isegi ta jüngrid olid solvunud, kui ta neid ei tahtnud eelistada. On's ime, kui preestrid mõistsid, et kas nemad või see mees peab kaduma. On's ime, et rooma sõdurid, kohates üllatatult mõtet, mis tõusis kõrgemale nende taibust ja ähvardas kõiki nende kombeid, otsisid abi metsikust naerust ja kroonisid teda pilgates okastega ja rõivastasid tseesarina purpurisse. Sest suhtuda temasse tõsiselt, see tähendas alustada kummalist ja erutavat elu, loobuda harjumust, valitseda tunge ja kirgi, taotella uskumatut õnne....

V. Ristiusu dogmaatiline areng.

Neljas evangeeliumis me leiame Jeesuse isiksuse ja õpetuste kirjelduse, kuid väga vähe kristliku kiriku dogmadest. Ristiusu laiemad alused on rajatud alles epistlites, s. o. Jeesuse otseste järglaste kirjades.

Tähtsaim kristliku õpetuse kujundaja oli püha Paulus. Ta ei olnud kunagi näinud Jeesust ega kuulnud teda jutlustamas. Pauluse nimi oli olnud Saulus ja ta oli esialgu Ristilöödu järglaste väljapaistvaks tagakiusajaks. Siis korraga muutus ta kristlaseks ja võttis nimeks Paulus. Ta oli suurte intellektuaalsete võimetega ja kirglikult huvitatud oma aja usulisist liikumisist. Ta tundis hästi judaismi, mitraismi ja Aleksandria religiooni. Terve rea nende ideist ja väljendusist ta kandis üle ristiusku, kuid ta tegi vähe Jeesuse taevariigi-õpetuse süvendamiseks ja arendamiseks. Aga ta õpetas, et Jeesus ei olnud mitte ainult ettekuulutatud Kristus, juutide lubatud juht, vaid et ta surm oli ohver inimsoo lunastamiseks ja analoogiline muistsete veriohvritega.

Üksteise kõrval õitsvad usud omastavad vastastikku kombeid ja väliseid iseärasusi. Näiteks on buddhismil ja taoismil Hiinas sarnased preestrid ja templid, kuigi nende õpetused olid esialgu täielikud vastandid sisuliselt. Ja kristliku õpetuse kujunemisele mõjus oluliselt, et ta võttis Aleksandria ja Mitra usundeist üle mitte ainult väliseid kombeid, nagu paljaspäise preestri, pühitsetud ohvri, altarid, küünlad, laulmise ja kujud, vaid omastas ka nende palvuslikke lausendeid ja teoloogilisi ideid. Kõik need usundid õitsetsid samaaegselt ja igauks otsis poolehoidjaid. Valitsuse juures leidis eelistust kord üks, kord teine, kuid ristiusule vaadati suurima kahtlusega, sest kristlased tõrkusid toimetamast austamisakte jumalikule tseesarile. Juba ilma Jeesuse revolutsioonilise õpetuseta tegi see ta mässuliseks usuks.

Püha Paulus harjutas oma õpilasi mõttega, et Jeesus, nagu Osiris, oli jumal, kes suri, et uuesti üles tõusta ja anda inimestele surematust. Ja kasvav kristlik ühiskond killunes varsti keerulises teoloogilises vaidluses Jumal-Jeesuse ja Jumal-Isa vahekorra üle. Ariaanlased õpetasid, et Jeesus oli jumalik, kuid erinev ja madalam kui Isa. Sabelliinid õpetasid, et Jeesus oli ainult üks Isa pale (nagu inimene võib olla isa ja käsitööline samaaegselt); trinitaarlased levitasid keerulisemat õpetust, et Jumal oli Kolmainus — Isa, Poeg ja Pühavaim. Mõni aeg paistis, et arianism võidab, kuid siis vaidluste, vägivalla ja sõdade järel saavutas üldise tunnustuse trinitaarlaste vormel, mis oma täielikumal kujul esineb Athanasiuse usutunnistuses.

Me ei hakka neid vaidlusi siinkohal kommenteerima. Nad ei mõjutanud ajalugu, nagu Jeesuse isiklik õpetus ajalugu mõjutas. Jeesuse õpetus tähis-

tab uut järku meie rassi kõlbelises ja vaimses elus. Jumala üleilmalise isalikkuse ja kõigi inimeste venduse rõhutamine ühes iga inimese kui elava jumala templi pühakspidamisega omas kõige sügavamal mõju inimsoo ühiskondlikule ja poliitilisele elule. Ristiusuga tõuseb maailmas uudne aukartus inimsoo vastu. Võib olla õige, nagu rõhutavad ristiusule vaenlikud arvustajad, et püha Paulus õpetas orjadele alistumist, kuid on samuti tõde, et evangeeliumes säilinud Jeesuse õpetuse vaim oli vaenlik inimese orjastamisele inimese poolt.

Kahel esimesel sajandil p. Kr. ristiusk levis üle kogu Rooma riigi, koondades järjest kasvavat siirdujate hulka uueks mõtte- ja tahterikkaks ühiskonnaks. Kuningate suhtumine neisse kõikus vaenlikkuse ja sallivuse vahel. Oli katseid uut usku alla suruda nii teisel kui kolmandal sajandil ja lõpuks toimus suur tagakiusamine a. 303 j. keiser Diocletianuse ajal. Juba kogukad kiriku varandused konfiskeeriti, kõik usulised raamatud ja kirjutised hävitati. Raamatute hävitamine on eriti tähelepanuvääriv. See näitab, kuivõrd hinnati kirjutatud sõna tähtsust uue usu kooshoidjana. Nende „raamatu-uskude“, kristluse ja judaismi püsiv olemasolu olenes suuresti inimeste oskusest lugeda ja mõista õpetuste ideid. Vanemad usundid ei nõudnud sellist isiklikku intelligentsi. Varsti järgneval barbaarsete segaduste ajastul oli ristiusu kirik peamiseks vahendiks teaduse traditsioonide säilitamises.

Diocletianuse tagakiusamisel ebaõnnestus hävitada kasvavat kristlikku ühiskonda. Paljudes provintssides sel polnud üldse tagajärgi, sest rahvastiku enamus ja mitmed ametikandjad olid kristlased. A. 311 anti kaaskeiser Galerius poolt välja sallivus-edikt ja

a. 324 Constantinus Suur, ristiusu sõber ja surivoodil ristitud kristlane, sai rooma maailma ainuvalitsejaks. Ta loobus kõigist pretensioonidest jumalikkusele ja kaunistas oma vägede lippusid ja kilpe kristlike sümboolitega. Mõne aastaga ristiusk kindlustus impeeriumi ametliku usuna. Võistlevad usundid kadusid või sulasid ristiusku erakordse kiirusega ja a. 390 Theodosius Suur laskis hävitada suure Jupiter Serapise kuju Aleksandrias. V saj. alates Rooma riigi ainsaiks preestreiks ja templeiks olid ristiusu preestrid ja templid.

VI. Barbarid lõhuvad Rooma riigi Idaks ja Lääneks.

Kogu kolmanda sajandi kestel Rooma riik, lagunedes ühiskondlikult ja laostudes kõlbeliselt, võitles barbaritega. Selle ajastu keisridki olid ainult võitlevad sõjalised autokraadid. Keisri peakorter ja ühtlasi ka riigi pealinn asus kord Milaanos, Põhja-Itaalias, kord praeguses Serbias, Sirmiumis või Nišis, kord jälle Nikomeedias Väike-Aasias. Kesk-Itaalias asetsev Rooma oli liiga kaugel huvide keskpunktist, et olla sobivaks keiserlikuks asukohaks. Suuremas osas riigist valitses veel rahu ja mehed käisid relvadeta. Sõjavägi oli endiselt ainsaks võimuallikaks, keisrid, olenedes oma leegionidest, muutusid ikka autokraatsemaks ülejäänud impeeriumi suhtes, mis omandas Pärsia või teiste idamaiste riikide ilme. Keiser Diocletianus hakkas kandma kuninglikku diadeemi ja idamaisi rõivaid.

Kogu riigi piiril Reinist Doonauni oli nüüd tunda vaenlase survet. Frangid ja teised germaani sugu-

harud olid jõudnud Reinini. Põhja-Ungaris asusid vandaalid, Daakias, s. o. praeguses Rumeenias visigootid ehk läänegootid. Nende taga Lõuna-Venes elasid idagootid ehk ostrogootid ja veel kaugemal Volga mail alaanid. Kuid ka mongoli rahvad hakkasid nüüd Euroopa teid ründama. Juba nõudsid hunnid makse alaanidelt ja ostrogootidelt ja surusid neid läände.

Aasias Rooma piirid kaardusid tagasi uuesti-ärkava Pärsia survele. See uus Sassaniidi kuningate Pärsia kujunes võimsaks ja üldiselt menukaks Rooma riigi võistlejaks Aasias järgneva kolme sajandi jooksul. Pilg Euroopa kaardile selgitab impeeriumi erilisi nõrkusi. Doonau jõgi ulatub praeguse Bosnia ja Serbia mail paarisaja miilini Aadria merest ja moodustab seal täisnurga. Roomlased kunagi ei hoolitsetanud korralikkude mereühenduste eest ja see 200-miiline maariba oli nende ühendusteeks riigi ladina keelt rääkiva lääneosa ja kreekakeelse idaosa vahel. Sellele Doonau täisnurgale oli barbarite surve tugevaim. Oleksid nad sealt läbi murdnud, oleks riik paratamatult pidanud jagunema kahte ossa.

Võimsam riik oleks üritanud rünnakut ja taasvallutanud Daakia, kuid Rooma riigil puudus selleks jõud. Constantinus Suur oli küll kahtlematult innukas ja arukas valitseja, ta lõi tagasi gootide rünnaku just neile olulisile Balkani aladele, kuid tal puudus jõud nihutada riigipiiri sinnapoole Doonaud. Ta oli liiga koormatud riigi sisemiste nõrkustega. Ta püüdis laostuvat riiki elustada kristluse ühistunde ja kõlbelise jõuga ja ta otsustas rajada uue alatise pealinna Bütsantsis Hellespondil. Seda tema auks Konstantinoopoliks ristitud linna ehitati alles, kui ta suri. Constantinuse valitsusaja lõpul toimus tähelepanuvääriv sündmus. Gootide poolt rõhutatud vandaalid palu-

sid vastuvõtmist Rooma riiki. Neile anti maid Pannoonias (praeguses Ungaris lääne pool Doonaud) ja nende sõdurid muutusid nimeliselt leegionärideks. Kuid uutele leegionäridele jäid alles nende vanad pealikud. Roomal ei õnnestunud neid ümber sulatada.

Constantinus suri oma riiki sisemiselt ümber korraldades, kuid peagi häiriti välispiire ja läänegoodid jõudsid peaaegu Konstantinoopolini. Nad võitsid keiser Valensi Adrianoopoli juures ja asustasid praeguse Bulgaaria samul tingimusil nagu vandaalid Pannoonia. Nime poolest nad olid keisri alamad, tegelikult aga vallutajad.

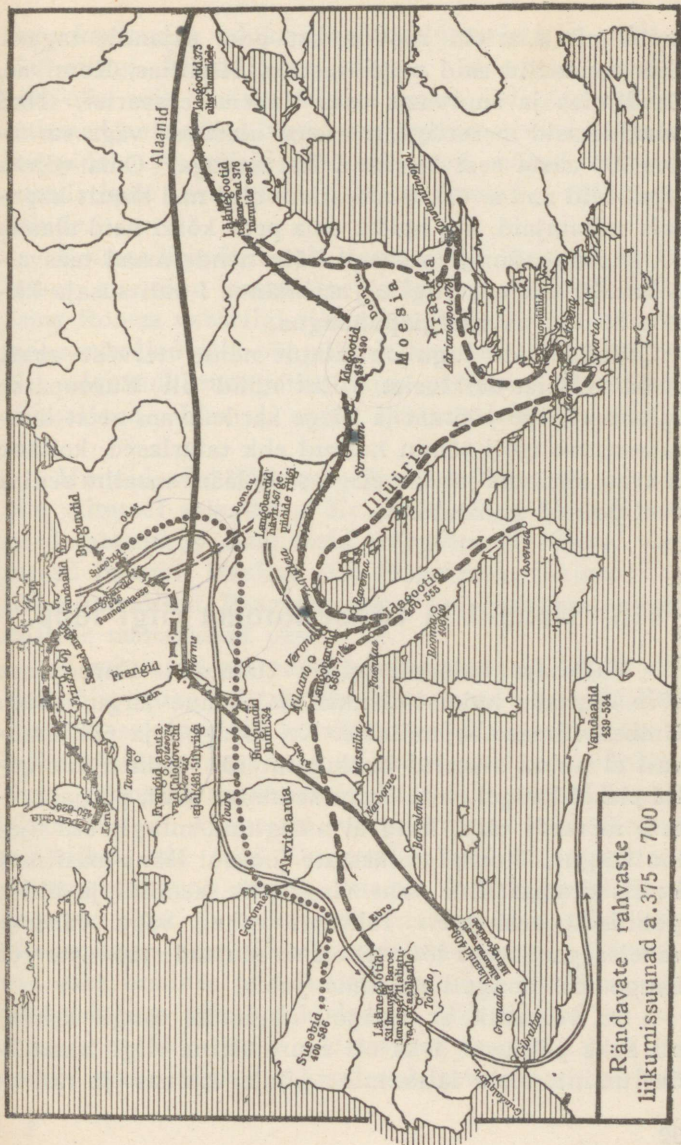
A. 379 kuni 395 p. Kr. valitses Theodosius Suur ja tema valitsusajal impeerium oli väliselt puutumata. Itaalia ja Pannoonia vägede juhiks oli vandaal Stilicho, Balkani poolsaare vägesid juhtis goot Alarich. Kui Theodosius suri, jäi temast maha kaks poega. Alarich toetas ühte neist, Arkadiost, Konstantinoopolis ja Stilicho teist, Honoriust, Itaalias. Teiste sõnadega Alarich ja Stilicho võitlesid riigi pärast, prints-nukkudega kilbil. Võitluse kestel Alarich marsis Itaaliasse ja lühikese piiramise järel vallutas Rooma (a. 410 p. Kr.).

Viienda sajandi algul kogu Rooma riik Euroopas muutus barbaarsete röövjõukude saagiks. On raske kujutella tollaegseid olukordi maailmas. Prantsusmaal, Hispaanias, Itaalias ja Balkani poolsaarel püsisid ikka veel keisririigi alg-aegadel õitsenud suured linnad, kuid vaesunult, osaliselt inimtühjad ja laostumas. Elu neis pidi olema väiklane, tühine, täis ebakindlust. Kohalikud ametnikud kinnitasid oma autoriteeti ja jätkasid tööd neile parajasti sobiva kohusetundega kauge ja ligipääsmatu keisri nimel. Kirikud püsisid, kuid sageli kirjaoskamatute preestritega. Oli ju

vähe teaduseharrastust, valitsesid ebausku ja hirmu. Kuid igal pool, kus laastajad neid ei olnud hävitanud, leidis ikka veel raamatuid, pilte, kujusid ja muid kunstiteoseid.

Ka maaelu oli degenerereerunud. Kogu Rooma maailm oli umbrohune ja korratu. Mõnel pool sõda ja katkud olid maa kõrveks muutnud. Teed ja metsad olid täis röövleid. Sellisesse kohtadesse marssides barbarid ei leidnud peaaegu mingit vastupanu ja sageli seadsid oma pealikud valitsema rooma ametlikkude nimetuste all. Kui nad olid poolharitud barbarid, siis andsid nad vallutatud aladele talutavaid tingimusi, nad asusid linnadesse, suhtlesid ja abiellusid elanikkudega ja omandasid (kuigi aktsendiga) ladina keele; kuid angli ja saksi hõimud, kes ujutasid üle Rooma provintsid Britannias, olid põlluharijad ega vajanud linnu, nad pühkisid Lõuna-Britannia puhtaks roomastatud elanikkonnast ja asendasid ladina keele oma teutooni murretega, millest hiljem arenes inglise keel.

On võimatu siinkohal jälgida paljude germaani ja slaavi suguharude liikumist nende edasi-tagasi rännakuil mööda lagunevat riiki, otsimas mõnusat asupaika või röövimisvõimalusi. Olgu ühe näitena esitatud ainult vandaalide saatus. Nad ilmusid ajalukku Ida-Saksamaal. Nad asundasid, nagu mainitud, Pannoonia. Sealt liikusid nad kunagi a. 425 paiku vahepealsete provintside kaudu Hispaaniasse, leides eest läänegoote Lõuna-Venemaalt ja teisi germaani suguharusid valitavate hertsogite ja kuningate võimu all. Hispaaniast purjetasid vandaalid Geiserich'i juhatusel Põhja-Aafrikasse (429), vallutasid Kartaago (439) ja ehitasid laevastiku. Nad saavutasid ülevõimu merel, vallutasid ja laastasid Rooma (455), mis vaevalt oli

Rändavate rahvaste liikumissuunad a.375 - 700

toibunud Alarichi röövretkest pool sajandit tagasi. Siis vandaalid said peremeesteks Sitsiilias, Korsikas, Sardiinias ja suuremas osas Vahemere saarist. Nad moodustasid mereriigi, mis oma ulatuselt väga sarnanes 700 aasta eest õitsenud Kartaagoga. Oma võimupunkt olid nad a. 471. Kuid siiski olid nad ainult käputäis vallutajaid, kes hoidis oma peos kõiki neid alasid. Järgneval sajandil peaaegu kõik nende maad taas vallutati Ida-Rooma riigile Justinianus I valitsusaja kiirelt mööduvas energiapuhangus.

Vandaalide lugu on ainult näide terve reast samalaadseist seiklusist. Ent nüüd oli Euroopasse tulemas kõige võõram ja kõige kardetavam neist laastajaist, mongoli tõugu hunnid ehk tatarlased, kollane rahvas, aktiivne ja elav, nagu seda lääne-maailm senini veel polnud kohanud.

VII. Hunnid ja Lääne-Rooma riigi lõpp.

Vallutaja mongoli rahva ilmumist Euroopasse võib käsitada kui inimkonna ajaloo uue järgu tähist. Umbes viimase sajandini e. Kr. mongoli ja põhjarahvaid ei olnud otsesid kokkupuuteid. Mõned mongolid elasid kaugel eemal igavese külma mail, põhjapoolsete metsade taga, kuid ei mänginud mingit osa ajaloo käigus. Tuhandete aastate jooksul lääne-maailmas kestis dramaatiline vahemäng aaria, semiidi ja üldse põhiliselt brünetsete rahvaste vahel, väga väheste vahelesegamistega lõunapoolsete mustade rahvaste või kauge ida mongoli maailma poolt.

On võimalik, et mongoli rändurite tungil läände oli kaks põhjust. Üks oli suure Hiina riigi konsolideerumine, tema laienemine põhja suunas ja rahva-

arvu kasvamine eduka Han'ide dünastia ajal. Teine oli mingi kliimaatiline põhjus; sademete puudus võib-olla, mis hävitas soid ja metsi, või liiga rohked sademed, mis võimaldasid karjatamist senini tühjadel steppidel. Ka võisid need mõlemad mõjud toimuda paralleelselt eri aladel ja soodustada rännakuid läände.

Kolmas lisapõhjus oli Rooma riigi majanduslik viletsus, sisemine laostumine ja langev rahvaarv. Hilisema Rooma vabariigi rikkad ja siis sõjakate keisrite maksunõudjad olid põhjalikult kurnanud riigi elujõu. Nii selguvadki mongolite rännu põhjused, abinõud ja võimalused. Idas oli surve, läänes nõrkus ja lahtine tee.

Hunnid olid jõudnud Euroopa Venemaa idapiirile esimesel sajandil p. Kr., kuid alles IV ja V saj. need ratsanikud omandasid steppides ülevõimu. Esimesed hunnid Itaalias olid Honoriuse väejuhi Stilicho palgalised. Peagi asustasid nad Pannoonias vandaalide mahajäetud pesa.

V saj. teisel veerandil hunnide hulgast tõusis võimas sõjaväeline juht Attila. Me omame vaid piinavalt ebamääraseid teateid ta võimust. Ta ei valitsenud mitte ainult hunne, vaid ka mõningaid maksukohuslikke germaani suguharusid ja ta riik ulatus Reinist Kesk-Aasiani, kusjuures ta peakorter asus Ungari madalikel, ida pool Doonaud. Seal külastas teda Konstantinoopoli saadik Priscus, kellelt on säilinud aruanne elust-olust hunnide juures. Mongolite eluviis sarnanes primitiivsete aarialaste omaga. Lihtrahvas asus onnides ja telkides, pealikud elasid suuris, püstaedadega piiratud kodades. Oli pidusid ja joomist ja bardide laulu. Homerose sangarid ja Aleksandri makedoonlasist kaaslased arvatavasti oleksid

end kodusemalt tundnud Attila laager-pealinnas kui tollal Konstantinoopolis valitseva Theodosius II kultiveeritud ja dekadentses õukonnas.

Mõni aeg näis, et nomaadid hunnide ja Attila juhtimisel on määratud etendama sama osa Vahemere-äärse kreeka-rooma tsivilisatsiooni suhtes, nagu barbaarsed kreeklased palju aega tagasi egeuse kultuuri suhtes. Näis, nagu korduks ajalugu laiemal alusel. Kuid hunnid olid palju enam seotud rändurieluga kui vanad kreeklased, kes õigupoolest olid rändavad karjakasvatajad ja mitte õiged nomaadid. Hunnid ründasid ja laastasid, aga ei jäänud kuskile asuma.

Mitu aastat Attila käitus Theodosiusega nii, nagu talle meeldis. Tema väed laastasid ja utsid peaaegu Konstantinoopoli müürideni ja, öeldakse, ta olevat Balkani poolsaarel hävitanud mitte vähem kui 70 linna. Theodosius hoidis teda eemal andamite maksimisega ja püüdis talle mõrvareid jälile saata. A. 451 Attila pööras oma tähelepanu ladina Rooma riigi jäänuseile ja tungis Galliasse. Laastati peaaegu kõik linnad Põhja-Gallias. Siis ühinesid tema vastu frangid, läänegoodid ja keiserlikud väed ja võitsid ta Katalaunia väljal hiiglahingus, kus hukkus 150 000—300 000 inimest. See peatas Attila edasitungi Gallias, kuid ei tühjendanud tema hiigla sõjalisi jõude. Järgmisel aastal ta tuli Itaaliasse, põletas Aquileia ja Padova ja laastas Milaano.

Rida põgenikke neist Põhja-Itaalia linnadest, eriti aga Padovast, asusid Aadria mere laguunisaartele ja rajasid seal Veneetsia linnriigi, millest kujunes keskaja suurimaid kaubanduslikke keskusi.

A. 453 Attila korruga suri pärast suuri pidustusi oma abiellumise puhul ühe noore naisega ja tema surma järel ta röövliit lagunes. Hunnid kadusid aja-

loost, sulades ühte arvukama aaria rahvastikuga. Kuid hunnide võimsad rünnakretked olid tegelikult lõpetanud ladina Rooma riigi. Attila surma järel kümme keisrit valitses Roomas kahekümne aasta jooksul, troonile tõstetud kas vandaalide või teiste palgaliste vägede poolt. Lõpuks a. 476 kõrvaldas barbari vägede pealik Odoaker kõlava Romulus Augustuluse nime all valitseva pannoonlase ja teatas Konstantinoopoli valitsusele, et läänes pole enam keisrit. Nii hiilgusetult lõppes Lääne-Rooma riik. A. 493 goot Theoderich sai Itaalia kuningaks.

Kogu Lääne- ja Kesk-Euroopas valitsesid nüüd barbarite pealikud tegelikult iseseisvalt, kuid omades enamikus mingit ebamäärast alluvusvahekorda keisriga Ida-Roomas. Oli sadu, võib-olla tuhandeid selliseid iseseisvaid röövisandaid. Gallias, Hispaanias, Itaalias ja Daakias püsis ikka veel ladina keel, kuigi lokaalselt moonutatud kujul, kuid Britannias ja Reini idapool domineerisid germaani murded (Böömi maal slaavi päritolu tšehhi keel). Ladina keelt lugesid ja kirjutasid kõrgem vaimulikkond ja vähesed säilinud haritlased. Elu oli igal pool ebakindel ja omandit kaitsti jõuga. Losside arv suurenes, maanteed lagunesid. VI sajandi algus oli lääne-mailmas laostumise ja vaimse pimeduse ajastu. Ainult munkade ja kristlike misjonäride teene on, et ladina teadus täiesti ei hävinud.

Miks oli Rooma riik tõusnud ja miks oli ta nii põhjalikult laostunud? Ta arenes jõudsalt, sest esialgu teda hoidis koos riikliku ühtekuuluvuse tunne. Vabariigi ja isegi keisririigi algaastail oli hulk mehi, kes olid uhked oma kuuluvusele Rooma kodanikkude hulka, kes olid teadlikud Rooma kodaniku eesõigusist ja kohustusist, usaldades end Rooma seaduste kaitse

alla ja valmis ohvreid tooma Rooma nimel. Õiglase, võimsa ja seadustaustava Rooma prestiiž levis kaugele väljapoole Rooma piire. Kuid juba Puunia sõdade ajal riikliku ühtekuuluvuse tunnet õõnestasid kasvav jõukus ja orjapidamine. Kodanikuõigused tõesti levisid, kodanikumeel aga hävis.

Rooma riik oli ju väga algeline organisatsioon; ta ei hoolitsenud üldse kodanliku kasvatuse eest, ei õhutanud võrsuvaid noori kaasa töötama ja vastutust tundma. Puudus koolivõrk, mis oleks kindlustanud üldhariduse levikut, puudus uudiste levitamise aparaat, mis oleks hoidnud alal ühiskondlikku aktiivsust. Seiklejad, kes võistlesid võimu pärast alates Mariuse ja Sulla päevist, ei mõelnudki luua ja kasutada avalikku arvamust riigi asjade suhtes. Kodanikumeel suri nälga ja keegi ei märganudki ta surma. Maa-ilmast kadus tahe Rooma riigiks ja riik häviski.

Kuid kuigi ladina Rooma riik suri V sajandil, oli tema rüpes sündinud uus jõud, mis suuresti kasustas Rooma riigi prestiiži ja traditsioone, nimelt ladina-keelne katoliku kirik. Riik suri, kuid kirik elas edasi, sest ta haaras inimeste vaimu ja tahet, sest enda kooshoidmiseks tal oli raamatuid ja suur kaader õpetajaid ja misjonäre, kelle võim on suurem kui seadusil või leegionel. Kogu IV ja V sajandil, millal riik laostus, levitas kristlus oma võimu Euroopas. Ta vallutas vallutajaid barbareid. Kui Attila kavatses marsida Rooma, siis Rooma patriarh takistas teda ja saavutas, mida ükski vägi ei suutnud — sundis ta taganema ainult vaimse jõuga.

Rooma patriarh ehk paavst nimetas enese kogu kristliku kiriku peaks. Nüüd, kus puudusid keisrid, ta hakkas tarvitama keiserlikke aunimesid ja võttis

omaks vanima Rooma keisrite tiitli, *pontifex maximuse* nimetuse, mis tähendab ohverdajat ülem-preestrit.

VIII. Bütsantsi ja Sassaniidi riik.

Kreeka keelt rääkiv Ida-Rooma riik näitas palju enam poliitilist sitkust kui lääneosa. Attila terroriseeris küll keiser Theodosius II ja laastas peaaegu Konstantinoopoli müüride all, kuid linn ise jäi puutumata. Nuubialased tulid mööda Niilust alla ja laastasid Ülem-Egiptuses, kuid Alam-Egiptus ja Aleksandria olid ikka veel võrdlemisi jõukad. Ka Väike-Aasiat suudeti kaitsta Sassaniidide Pärsia vastu.

VI sajand, mis oli langusajaks läänele, nägi isegi kreeka võimu märgatavat uuestisündi. Justinianus I (527—565), auahne ja energiline valitseja, kes oli abielus omaväärse, näitlejana karjääri alustanud kuninganna Theodoriga, suutis taasvallutada Põhja-Aafrika vandaalidelt ja suurema osa Itaaliast gootidelt. Ta sai tagasi isegi osa Lõuna-Hispaaniast. Ta energia ei piirdunud sõjaliste üritustega. Ta toetas ülikooli, ehitas Konstantinoopolisse Püha Sofia hiiglakirikku ja kodifitseeris Rooma õiguse. Kuid et hävitada võistlejaid oma ülikoolile, ta sulges Ateena filosoofiakooli, mis oli katkestamatult teetsenud Plato päevist alates, s. o. ligikaudu tuhat aastat.

Kolmandast sajandist alates oli Pärsia riik püsivamaks võistlejaks Bütsantsile. Mõlemad riigid tekitasid alatist rahutust Väike-Aasias, Süürias ja Egiptuses, kuna esimesel sajandil p. Kr. need maad olid ikka veel kõrgel kultuuritasemel, jõukad ja küllaldase rahvaarvuga. Kuid alatised vägede tulekud ja

minekud, tapmised, laastamised ja sõjamaksud kurnasid neid kehvalt, kuni siiagi jäi ainult veel lagunenu ja varemeis linnu ja maal laiali pillutatud talupoegi. Selles vaesumis- ja segadusteprotsessis Alam-Egiptus

Justinianus Suur.

kannatas võib-olla vähem kui muu osa maailmast. Aleksandria suutis nagu Konstantinoopolgi tasapisi arendada kokkukuivavat kaubandust lääne ja ida vahel.

Teadus ja filosoofia näisid olevat surnud mõlemas sõdivas ja laostuvas riigis. Viimased Ateena filosoofid säilitasid mineviku suurkirjavara tekste ääretu aukartusega, kuid arusaamise puudusega. Maailmas ei olnud enam ühtegi klassi rippumatu ja iseseisva

Püha Sofia kirik Konstantinoopolis.

mõtteviisiga, kes oleks võinud edasi kanda neis teostes kehastatud vaba uurimise traditsioone. Selle klassi kadumist põhjustas peamiselt ühiskondlik ja poliitiline kaos, kuid oli veel teinegi põhjus, miks inimlik vaim oli viljatu ja haige neil ajal. Nii Pär-

sias kui Bütsantsis oli see sallimatuse ajastu, sest uued valitsevad usud takistasid suuresti inimvaimu vaba teotsemist.

Muidugi olid ka vanimad suurriigid usulised riigid, keskendudes jumala või jumal-kuninga austamise ümber. Aleksandrisse suhtuti kui jumalasse ja tseesarid olid jumalikud, neile pühendati altareid ja templeid ja viiruki ohverdamine oli ustavusmürgiks Rooma riigi vastu. Kuid vanemad usud jätsid inimese vaimu puutumata. Kui keegi tõi oma ohvri ja kummar-das jumalat, siis võis ta asjast mõelda ja öeldagi, mis ta ise heaks arvas. Uued usundid, eriti aga kristlus, läksid kaugemale. Nad ei leppinud lihtsa alistumisega, vaid nõudsid arusaavat usku. Maailma tekkis kindel tahe hoida lubatud õpetuse piirides mitte ainult inimeste tegusid, vaid ka kõnet ja mõtet. Omada valearvamusi või neid isegi levitada, sesse ei suhtunud enam kui intellektuaalsesse puudusesse, vaid kui kõlbelisse eksimusse, mis hinge võis viia igavesse hukatusse.

Nii Sassaniidide dünastia rajaja Ardašir I (III saj. p. Kr.) kui ka Constantinus Suur pöördusid abi otsides kiriku poole, sest selle organisatsioonis nad nägid uut abinõu inimese tahte kontrollimiseks ja kasutamiseks. Ja juba enne IV saj. lõppu mõlemad riigid kiusasid taga kõnevabadust ja usulisi uuendusi. Pär-sias Ardašir leidis eest riigiusuks sobiva muistse zo-roasteri religiooni oma preestrite, templite ja altaril põleva püha tulega. Enne III saj. lõppu kiusati siin juba taga kristlust ja a. 277 löödi risti uue manilaste usulahu looja Mani ja ta laip rüvetati. Konstantinoo-pol omalt poolt jälitas kristlikke ketserlusi. Mani-laste mõtted olid mõjustanud kristlust ja nende vastu tuli võidelda karmide abinõudega. Kõik ideed muu-

tusid kahtlustatavaks. Sel sallimatuse ajastul teadus, mis enne kõike nõuab häirimatu vaimu vaba teotsemist, elas täielikus languses.

Sõda, tülitsev teoloogia ja inimkonna tavalised pahed moodustasid Bütsantsi elu noil päevil. See oli maaliline, oli romantiline, kuid selles oli vähe valgust. Kui Bütsants ja Pärsia ei võidelnud põhjapoolsete barbaritega, siis kurnasid nad Väike-Aasiat ja Süüriat sünges ja hävitavas vaenus. Isegi tihedas liidus olles mõlemal riigil oleks raske olnud tagasi tõrjuda barbareid ja taassaavutada oma jõukust. Aga türklased ja tatarid tulevad ajalukku kord ühe, kord teise võimu liitlasena.

VI saj. mõlema poole jõud olid enam-vähem võrdsed. Alles kui Herakleios sai Bütsantsi keisriks (610), Chosroes II saavutas Pärsias ülevõimu, vallutas Antiookia, Damaskuse ja Jeruusalemma. A. 619 ta vallutas Egiptuse. Siis Herakleios üritas vasturünnaku ja hävitas Pärsia väe Ninive juures (627). Chosroes II tapeti a. 629, talle järgnes troonil Kavadh ja kahe kurnatud riigi vahel sõlmiti nüüd ebamäärane rahu.

Bütsants ja Pärsia olid võidelnud oma viimse võitluse. Aga vähesed aimasid, milline torm oli tõusmas kõrvest, torm, mis lõpetas jäädavalt selle sihitu, kroonilise vaenu.

Sel ajal, kui Herakleios uuesti korraldas Süüriat, temani jõudis isemoodi sõnum. See toodi keiserlikku piiripunkti Bostrasse ja oli araabia keeles, s. o. vähetuntud semiidi kõrvemurdes. Sõnum oli saadetud kellegi poolt, kes end nimetas „Muhamediks, Jumala prohvetiks“. Ta kutsus keisrit tunnistama ja teenima Ainsat Õiget Jumalat. Mis keiser vastas, pole teada.

Sama sõnum tuli Kavadh'ile Ktesiphoni. Vii-

mane pahandus, kiskus kirja katki ja käskis saadikul kaduda.

Kõnealune Muhamed näis olevat väike beduiinide juht, kelle peakorter asus viletsas väikeses kõrvelin-nas Mediinas. Ta kuulutas uut religiooni, Ainsa Õige Jumala uskumist.

„Ja nii, oo Issand!“ lausus ta, „kisu ära oma kuningriik Kavadh'ilt.“

IX. Sui'de ja Thang'ide dünastia Hiinas.

Viiendast kaheksanda sajandini kestis mongoli rahvaste püsiv tung läände. Attila hunnid olid ainult selle voolu algus. Ja mongolid etendasid Euroopa, Pärsia ja India aaria tsivilisatsioonide suhtes sama osa, mida aarialased olid mänginud egeuse ja semiidi kultuuride suhtes mitmed sajandid tagasi.

Kesk-Aasias türgi rahvad olid asustanud praeguse Lääne-Turkestani ja Pärsia kasustas juba türgi ametnikke ja türgi palgasõdureid. Partlased olid ajaloost kadunud, sulades ühte pärslastega. Aaria nomaade Kesk-Aasias enam ei olnud, nad olid asen-datud mongoli rahvastega. Türklased kujunesid Aasia valitsejaks Hiinast Kaspia mereni.

Seesama suur katk, mis teise sajandi lõpul p. Kr. oli vapustanud Rooma riiki, oli kukutanud ka Han'ide dünastia Hiinas. Siis algas segaduste ja hunnide val-lutuste aeg, millest Hiina karastatult tõusis kiiremini, kui see oli osaks saanud Euroopale.

Enne VI sajandi lõppu Hiina ühendati Sui'de dünastia poolt ja Herakleiose aegadel see asendati Thang'ide dünastiaga, mis Hiinale tähendas jälle ühe jõukuseajastu algust. Seitsmenda, kaheksanda ja

ühheidsanda sajandi Hiina oli kindlaim ja tsiviliseeritud riik maailmas. Han'ide dünastia oli laiendanud piire põhja suunas; Sui'de ja Thang'ide dünastia levitasid oma kultuuri lõuna poole ja Hiina hakkas jõudma oma tänapäevasesse piiridesse. Kesk-Aasias jõudis ta aga veel palju kaugemale, maksustades türgi suguharusid Pärsiani ja Kaspia mereni.

See uuestiärrganud Hiina oli mitmeti erinev vanast Han'ide riigist. Tõusis uus kirjanduslik kool, toimus suur kirjanduslik uuestisünd; buddhism oli revolutsioneerinud filosoofia ja usulise mõtte. Kunsti ja tehnika alal ja elumugavuste mitmekesistamises toimus suuri edusamme. Hakati tarvitama teed, valmistama paberit ja trükkima puutahvlite abil. Miljonid inimesed elasid Hiinas neil sajandeil korrapärast, mõnusat ja sõbralikku elu, kuna samal ajal Euroopa ja Lääne-Aasia vähenenud elanikkond elutses hüttides, väikesis, müüridega piiratud linnades või sünges röövlilossides. Samal ajal kui lääne vaim oli pimestatud teoloogiliste kinnisideedega, oli hiina vaimuelu vaba, salliv ja uuriv.

Üks varaseimaid Thang'ide dünastia monarhe oli Thai-Tsung, kes hakkas valitsema Herakleiose Ninive võidu-aastal (627). Tema juurde jõudis Herakleiose saatkond, kes arvatavasti otsis liitlast Pärsia seljataga. Pärsiast tuli Hiinasse salkkond kristlikke misjonäre (635). Neil lubati selgitada oma usku Thai-Tsung'ile, kes uuris Pühakirja hiinakeelset tõlget. Ta tunnistas selle imeliku usu vastuvõetavaks ja andis loa ehitada kristlik kirik ja klooster.

Selle valitseja juurde tulid (a. 628) ka Muhamedi saadikud. Nad tulid Kantoni kaubalaeval. Vastandina Herakleiosele ja Kavadh'ile Thai-Tsung kuulas

neid sõbralikult. Ta avaldas huvi nende teoloogiliste mõtete vastu ja aitas neil ehitada mošee Kantoni, mis püsisid veel tänapäevani vanima mošeenana maailmas.

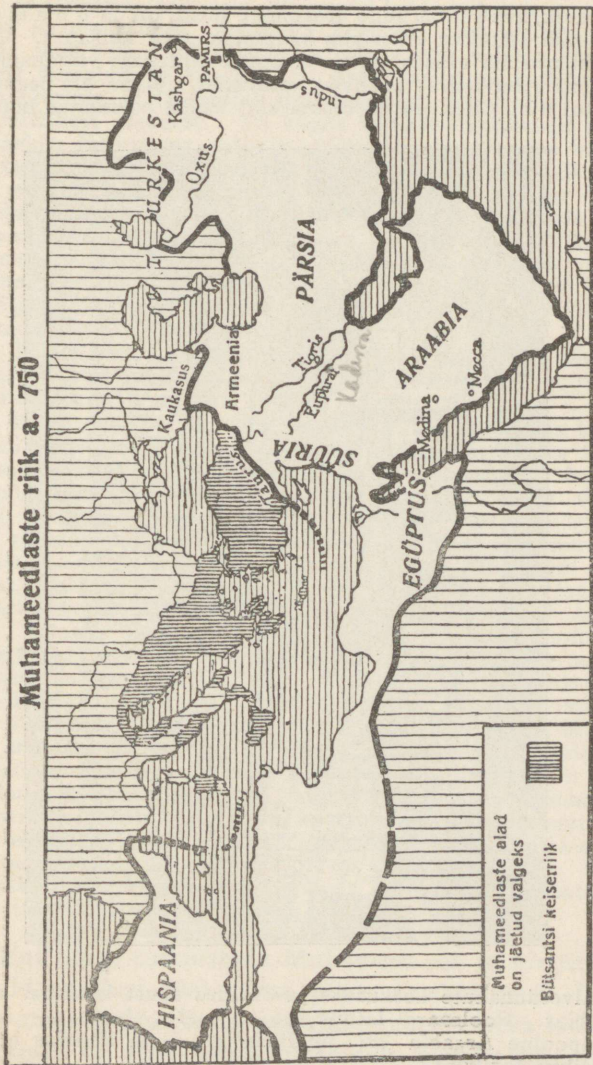
X. Muhamed ja islam.

Prohvetlik ajaloo asjaarmastaja, vaadeldes maailma seitsmenda sajandi algul, oleks võinud põhjendatult ette kuulutada, et kogu Euroopa ja Aasia lange mine mongoli võimu alla on ainult mõningate sajan dite küsimus. Lääne-Euroopas ei olnud jälgegi kor rast ega üksmeelest; Bütsants ja Pärsia olid hoolsalt ametis vastastikuse hävitamisega; India oli killustatud ja laostumas. Teisest küljest Hiina oli kindlalt are nev suurriik, kes rahvaarvult tol korral arvatavasti ületas kogu Euroopa, ja türgi rahvad, kelle võim jär jest suurenes Kesk-Aasias, kaldusid koostööle Hii naga. Ja selline ettekuulutus ei oleks olnud mitte väga põhjendamatu. Kolmeteistkümnendal sajandil tuli aeg, millal mongoli ülemus valitses Doonaust Vaikse ookeanini ja türgi dünastiad olid käsutamas Bütsant sis, Pärsias, Egiptuses ja suuremas osas Indiast.

Kuid meie prohvet oleks siiski eksinud, alahinna tes ladina Euroopa vastupidavust ja mitte tundes Araabia kõrbede uinuvaid jõude. Araabia näis ju ole vat vaid väikeste ja tülitsevate rändsuguharude pelgu paik. Ükski semiidi rahvas ei olnud juba tuhande aasta jooksul loonud ühtegi suurriiki.

Ja siis korraga beduiinid paiskusid võimsaks ühe lühikese hiilgesajandi jooksul. Nad levitasid oma valitsuse ja keele Hispaaniast Hiina piirini. Nad and sid maailmale uue kultuuri. Nad löid usu, mis tänini on maailma elulisemaid jõude.

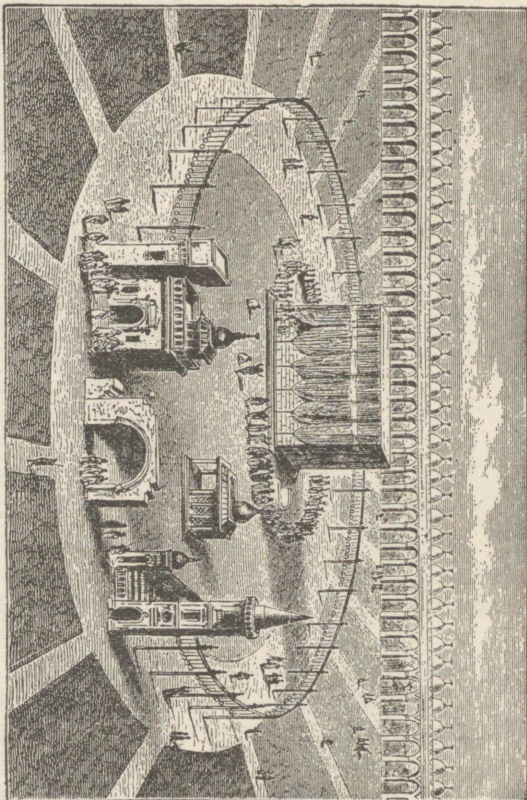
Muhameedlaste riik a. 750

Muhameedlaste alad
on jäetud valgeks
Bütsantsi keiserriik

Isik, kes süütas selle araablaste leegi, oli M u h a m e d. Ta ilmub ajalukku kui rikka kaupmehe noor abikaasa. Oma neljakümnenda eluaastani ta ei olnud millegagi väljapaistev, kuigi näis huvituvat usulisist vaidlustest. Meka oli paganlik linn tol ajal, olles teatud musta kivi kaaba austamise kohaks

Kaaba tempel.

ja palverännakute keskuseks ja omades suurt kuulsust kogu Araabias. Poolsaarel leidus aga ka palju juute — terve lõunapoolne Araabia oli juudiusuline — ja Süürias leidus kristlikke kirikuid.

Neljakümne aastasena Muhamed hakkas ilmutama prohvetite iseloomujooni, sarnaselt heebreata prohvetitega 1200 aastat enne teda. Kõigepealt ta rääkis oma naisele Ainsast Õigest Jumalast ja vouruse ja patu tasust ja karistusest. Pole kahtlust, et ta mõtted olid tugevasti mõjustatud juudi ja kristlikest ideedest. Ta kogus väikese usklike ringi ja hakkas jutlustama valitseva kujudekummardamise vastu. See tegi ta väga ebapopulaarseks oma kaaskodanikkude hulgas, sest palverändajad kaaba kivi juurde olid Meka peamiseks jõukuseallikaks. Muhamed aga muutus järjest julgemaks ja selgemaks oma õpetuses, kuulutades end Jumala viimseks prohvetiks, kellele oli usaldatud õigeima usu kuulutamine. Aabraham ja Jeesus Kristus, kinnitas ta, olnud tema eelkäijad. Tema, Muhamed, oli valitud selleks, et lõplikult teostada Jumala tahte ilmutamist.

Ta lõi värsse, milliseid ta ütles kuulnud olevat inglilt, ja tal oli kummaline nägemus, milles teda kanti läbi taeva Jumala juurde ja õpetati talle ta missiooni.

Tema õpetuse jõu suurenemisega suurenes ka ta kaaskodanikkude vaenlikkus. Viimaks kujunes vandeselts tema tapmiseks, kuid koos oma truu sõbra ja õpilasega tal õnnestus põgeneda sõbralikku Mediinasse, kus ta õpetus vastu võeti. Järgnesid vaenuavaldused Meka ja Mediina vahel, mis viimaks lõppesid kokkuleppega. Meka oli sunnitud tunnustama Ainsa Õige Jumala ja ta prohveti Muhamedi austamist, kuid uue usu poolehoidjad pidid endiselt tegema palverännakuid Mekasse. Nii kindlustas Muhamed Ainsa Õige Jumala kummardamise Mekas, häirimata viimase palverännakukommet. A. 629 pöördus ta valitsejana tagasi Mekasse ja aasta pärast saatis oma saadikud Herakleiose, Thai-Tsung'i, Kavadh'i ja teiste maailma vägevate juurde.

Siis nelja aasta jooksul, kuni oma surmani a. 632, Muhamed laiendas oma võimu ülejäänud Araabiale. Ta abiellus veel mitmete naistega ja meie aja mõõdupuu järgi ta elu polnud kuigi meeltülendav. Ta iseloom näib koosnevat suurest annusest edevusest, ahnusest, kavalusest, enesepettusest ja päris siirast usulisest kirest. Ta dikteeris eeskirjade ja selusteraamatu koraani, mille ta olevat kuulnud jumalalt. Kirjandusliku või filosoofilise ürikuna koraan kahtlemata ei vääri talle omistatud jumalikku päritolu.

Ent kuigi tunnustada Muhamedi elu ja kirjutiste ilmseid puudusi, jääb tema poolt loodud usule, islamile, ometi palju jõudu ja vaimustust. Üheks iseloomustajaks on selle kompromissideta monoteism, tema

lihtne, vaimustatud usk Jumala isalikku valitsemisse ja igasuguste teoloogiliste keerukuste puudus. Teiseks on ta üsna sidumatu ohverdava preestri ja tempeliga. See on täiesti prohvetlik usk, kindlustatud iga tagasilangemise võimaluse vastu vereohverdamiste juurde. Meka palverännaku piiratud ja tseremoniaalne iseloom on koraanis kindlaks määratud ühegi vastuvaidluse võimaluseta ja Muhamed on ära kasustanud kõik võimalikud ettevaatusabinõud, et teda ennast ei oleks võimalik pärast surma tõsta jumalaks. Selle usu kolmas jõuallikas peitub islami õpetuses, et kõik usklikud on Jumala ees vendadena täiesti samaväärsed, hoolimata nende värvist, päritolust või seisusest.

Need on asjaolud, mis islamist tegid maisegi suurvõimu. On öeldud, et islami riigi tõeliseks loojaks ei olnud mitte Muhamed, vaid ta sõber ja abiline Abu Bakr. Kui Muhamed oma püsimatul iseloomuga oli esialgse islami vaim ja kujutlusjõud, siis Abu Bakr oli ta südametunnistus ja tahe. Kus iganes Muhamed vankus, Abu Bakr toetas teda. Ja kui Muhamed suri, sai Abu Bakr kaliifiks (s. o. järeltulijaks) ja usuga, mis võib mägesid paigast nihutada, ta hakkas lihtsalt ja kainelt korraldama kogu maailma allutamist Allahile — väikeste 3000—4000-meheliste araablasist väeosadega —, vastavalt neile kirjadele, mis prohvet oli saatnud Mediinast a. 628 kõigile maailma valitsejatele.

XI. Araablaste suurpäevad.

Järgneb kõige üllatavama vallutuse lugu maailma ajaloos. Bütsantsi vägi hävitati Yarmuki lahingus a. 634; keiser Herakleios, kes oli kaotanud oma energia vesitõves ja kurnanud riigi jõutagavarad Pärsia

sõjas, nägi oma uusi vallutusi Süürias, Antiokia, Jeruusalemmas ja mujal langemas moslemiitidele pea-aegu igasuguse vastupanuta ja suuri hulki rahvastikut siirdumas islami usku. Siis muhameedlased pöördusid itta. Pärslaste suur vägi elevantide alaosaga ja väepealiku Rustani juhatusel sõdis araablastega kolm päeva Kadessa juures (637) ja murdus lõpuks täielikus hävingus.

Järgnes kogu Pärsia vallutamine ja muhameedlaste riik levis kaugele Lääne-Turkestani ja ida poolegi, kuni ta kohtus hiinlastega. Egiptus langes pea-aegu vastupanuta uutele vallutajatele, kes täis fanaatilist usku koraani ainuõigusse öeldakse hävitanud Aleksandria muuseumi raamatukopeerimistööstuse jäänused. Vallutuste voog tungis mööda Aafrika põhjakallast Gibraltari merekitsusteni. Hispaaniasse tungiti a. 710 ja Püreneedeni jõuti a. 720. Aastal 732 araablaste eelpostid olid jõudnud Kesk-Prantsusmaale, kuid siin nad peeti kinni Poitiers' lahingus ja paisati tagasi Püreneedeni. Egiptuse vallutamine oli muhameedlastele andnud laevastiku ja näis isegi, et nad vallutavad Konstantinoopoli. 672. ja 718. a. vahel üritasid nad linnale korduvaid, kuid siiski tagajärgedeta rünnakuid.

Araablasil oli vähe poliitilist annet, poliitilisi kogemusi üldse mitte ja nende Hispaaniast Hiinani ulatuv suurriik, pealinnaga Damaskuses, oli määratud varsti lagunemisele. Kuid see nende poliitilise kilunemise lugu meid ei huvita ja meie vaatluse objektiks on ainult nende mõju inimvaimu arenemisele. Araabia vaim paiskus maailma veel kiiremini ja draamatilisemalt kui kreeka vaim tuhande aasta eest. Vanade ideede murenemine ja uute arenemine kogu Hiinast lääne pool asetsevas maailmas oli määratu.

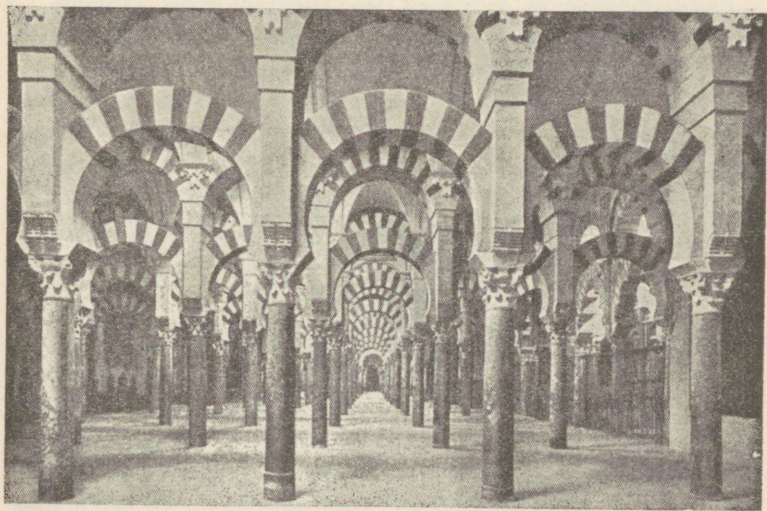
Pärsias see värske, kergelt süttiv araabia vaim puutus kokku mitte ainult manihheismi, zoroasteri ja kristliku õpetusega, vaid ka kreeka teadusliku kirjan- dusega, mis siin säilis süüria tõlgetes. Kreeka teadust ta kohtas ka Egiptuses. Igal pool, eriti aga Hispaa- nias ta kohtas juudi kaalutlevat ja vaidlevat mõtte- ilma. Kesk-Aasias leiti eest buddhism ja hiina tsivi- lisatsiooni materiaalsed saavutised. Ja lõpuks lõunas araablased puutusid kokku india matemaatika ja filo- soofiaga.

Väga kiiresti loobuti usu algpäevade sallimatust ülbusest, mis koraani pidas ainsaks võimalikuks raamatuks maailmas. Teadus tärkas igal pool araabia vallutajate jälgedes ja haridus levis terves araabia maailmas. IX sajandil õpetatud mehed Córdoba koo- lidest Hispaanias pidasid kirjavahetust õpetlastega Kairos, Bagdadis, Buhhaaras ja Samarkandis. Juudi vaimuilm assimileerus kiiresti araabia omaga ja mõni aeg nende kahe semiidi rassi vahel valitses vaimne koostöö. Kaua pärast araablase poliitilist kokkuväri- semist kestis ikka veel vaimne üksmeel araabia keelt rääkivas maailmas ja andis väärtuslikke saavutisi veel XIII sajandil.

See üllatavalt uuesti sündiv semiidi maailm hak- kas edasi arendama kreeka teaduslikku pärandit. Seemned, mida olid külvanud Aristoteles ja Alek- sandria muuseum, hakkasid nüüd idanema ja val- mima. Matemaatikas, arstiteaduses ja füüsikas tehti suuri edusamme. Kohmakad rooma numbrid asendati praeguseni tarvituselolevate araabia omadega ja esma- kordselt hakati tarvitama null-märki. Sõnad algebra ja keemia on araabia päritoluga. Tähtede nimetusist Algol, Aldebaran jm. säilitavad araablase vallutuste jälgi taevaalaotuses. Nende filosoofia andis uut elu-

jõudu keskaegsele prantsuse, itaalia ja kogu kristliku maailma filosoofiale.

Araabia katsetavaid keemikuid hüüti alkeemikuiks ja nad taotsesid kadedalt hoida saladuses oma uurimuste meetodeid ja tulemusi. Nad mõistsid algusest peale, milliseid hiigla paremusi pakkusid nende võimalikud leiutised ja milliseid kaugeleulatu-

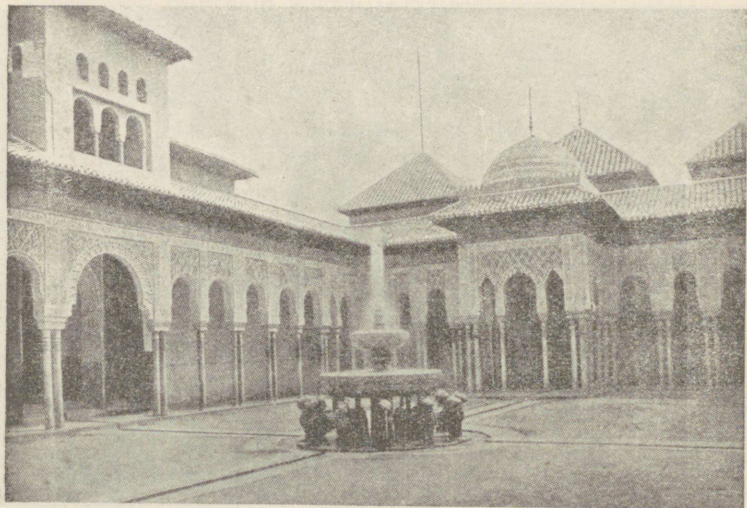

Omaijaadide mošee Córdoba.

vaid tagajärgi neil oleks inimkonna elule. Nad sattusid paljudele äärmiselt tähtsaile metallurgilisile ja tehnilisile leiutisile, kuigi oma kahte peasihti nad ei saavutanud. Esimene oli „filosoofide kivi“, mille abil loodeti üht metalli muuta teiseks ja nii leida abinõu kunstliku kulla valmistamiseks, teine oli *elixir vitae* — elueliksiir, mis pidi võimalikuks tegema igavese

Ex lib. inst. Tsk.

elu. Araabia alkeemikute kannatlik katsetamine levis kogu kristlikus maailmas. Aegamööda nende teotsemine muutus sotsiaalsemaks, nad hakkasid hindama koostööd ja leidsid, et on kasulik vahetada ja võrrelda mõtteid. Ja märkamatult viimsed alkeemikud muutusid esimesiks eksperimentlevaiks filosoofideks ja teadlasiks.

Alhambra. Lõvide õu.

Alkeemikud otsisid tarkade kivi ja surematuse eliksiiri; nad leidsid moodsa eksperimentaalse loodusteaduse, mis lubab inimesel saavutada peaaegu piiramatut võimu maailma ja omaenese saatuse üle.

XII. Ladina kristluse areng.

Maksab vaadelda seda väga väikest maailma osa, mis püsis aarialaste võimu all VII ja VIII sajandil. Tuhat aastat enne seda aaria keelkonna rahvad valitsesid kogu tsiviliseeritud maailmas ida pool Hiinat. Nüüd aga olid mongolid tunginud Ungarini ja Aasiast olid aaria võimu all vaid Bütsantsi maad Väike-Aasias; kogu Aafrika oli kaotatud ja peaaegu kogu Hispaania. Suur hellenistlik maailm oli kokku kuivanud väheste maa-aladeni kaubalinna Konstantinoopoli ümbruses ja mälestust rooma maailmast hoidis alal vaid läänemaiste ristiusu preestrite ladina keel. Vastandina sellele taandumisteele oli semiidi maailm tõusnud süngest tuhandete aastate pikkusest ikkest heledale päikesevalgusele.

Kuid põhjarahvaste vitaalsus elas. Surutud Kesk- ja Loode-Euroopasse ja elades üle tohutut segadust oma sotsiaalseis ja ühiskondlikes tõekspidamisis, nad siiski samm-sammult ja püsivalt ehtasid uut ühiskondlikku korda ja alateadlikult valmistusid vallutama veel suuremat võimu, kui see neil oli olnud varem.

Kuuendal sajandil oli Lääne-Euroopa, nagu eelpool jutustatud, jaotatud paljude kohalikkude valitsejate vahel, kes olenesid ainult iseendast. See oli liiga ebakindel olukord, et püsida pikemat aega, ja sellest segadusest kasvas välja feodaalne koostöösüsteem, mille jäljed ulatuvad isegi praegusesse Euroopa ellu. See feodaalne süsteem oli võimu jaotamine mitmesuguste ühiskondlikkude kihtide vahel. Üksikisik tundis end igal pool ebakindlana ja oli nõus teatud osa oma vabadusest loovutama abi ja kaitse vastu. Ta otsis tugevama oma isandaks ja kaitsjaks,

ta pakkus sellele sõjalisi teeneid ja maksis makse, ning vastutasuna saavutas oma omandi kindlustamise. Tema isand omakorda otsis kaitset endast veel võimsama juures. Ka linnad, kloostrid ja kirikumaad leidsid olevat sobiva omada feodaalseid kaitsjaid. Nii arenes püramiiditaoline süsteem, mis esialgu võimaldas kuritarvitusi võimuga, sest alistumist nõuti sageli enne, kui seda oleks pakutud, kuid hiljem arenes püsivalt kindla korra ja seaduse austamise suunas. Püramiidid kasvasid, kuni mitmed neist hakkasid kujunema kuningriikideks. Juba VI sajandi algul oli praegusel Prantsusmaal ja Madalmail olemas Frangi kuningriik, mille rajajaks oli Chlodovech, ja peagi kuuleme läänegootide, lombardide ja idagootide kuningriigist.

Ületades Pürenee mäestiku a. 720, muhameedlased leidsid Frangi riigi Karl Martelli valitsuse all, kes nimeliselt oli ühe Clodovechi järeltulija majavalitsejaks. Nad said temalt otsustavalt lüüa Poitiers' juures (732). See Karl Martell oli tegelikult valitsejaks Alpidest põhjapoolses Euroopas Püreneedest Ungarini. Ta valitses suurt hulka väiksemaid vürste, kes rääkisid prantsuse, ladina ja ülem- ja alamsaksa keelt. Ta poeg Pippin tõukas troonilt viimse Chlodovechi soost kuninga ja võttis endale kuninga tiitli. Selle poeg Karl Suur, kes astus troonile a. 768, leidis enda nii suure riigi valitsejana, et võis julgeda ladina keisrite tiitlit omaks võtta. Ta vallutas Põhja-Itaalia ja sai Rooma isandaks.

Lääne-Rooma riigi traditsiooni ülalhoidmine oli paljude hädade põhjuseks Euroopa ajaloos. Alatine tihe võitlus selle näilise ülevõimu pärast kurnas Euroopa energiat rohkem kui tuhande aasta jooksul. Kogu selle aja kestel võib jälgida mõningaid alatisi

hõõrumispunkte, mis häirivad meeli ebatervete kinnisideedena. Üheks neist oli edukate valitsejate auahne siht saada tsesariks Karl Suure eeskujul. Karl Suure riik koosnes hulgast germaani feodaalvaldusist erineval kultuuriastmel. Lääne pool Reini need germaani rahvad olid õppinud rääkima mitmeid latini-seeritud murdeid, millest hiljem arenes prantsuse keel. Ida pool Reini samad germaani rahvad ei loobunud oma algkeelest. Seetõttu tekkis raskusi mõlema vallutajaterühma suhtlemises, millest kergesti arenesid tülid. Eraldumist kergendas frangi komme, mille põh-

Karl Suur.

jal Karl Suure riik pärast surma jaotati ta poegade vahel. Ja sellest ajast alates ongi Euroopa ajaloo üheks palgeks selle esimese monarhi ja ta perekonna lugu, kuna teiseks on alatine võitlus esikoha pärast Euroopa kuningate, vürstide, hertsogite, piiskoppide ja linnade vahel, kusjuures selles segaduses püsivalt süvenes vaen prantsuse ja saksa keelt rääkivate elementide vahel. Mõnegi valitseja auahnuse haritipuks oli vallutada maailma näilik pealinn Rooma ja lasta end seal kroonida keisriks.

Järgmiseks suureks korralageduse põhjustajaks Euroopas oli rooma kiriku soov mitte loovutada keisri-võimu mõnele ilmlikule valitsejale, vaid kindlustada see paavstile. Paavst oli juba *pontifex maximus*, kelle asukohaks oli laostuv mineviku-suurlinn; ja kuigi tal puudusid sõjaväed, siis oli ta käsutuses laialdane propagandaorganisatsioon preestrite näol; ja kuigi tal ei olnud võimu inimeste kehade üle, mõjustas ta suuresti nende hinge, hoides enda käes taeva ja põrgu võtmeid. Kogu keskaja jooksul vürstid võitlesid omavahel esikoha ja ülevõimu pärast, kuna paavstid omakorda kord jõulisemalt, kord nõrgemalt — sest paavstid sageli olid vanad mehed, nende valitusajaeg tihti ei ületanud kahte aastat — püüdsid alistada kõiki vürste enesele kui kogu kristliku maailma peale.

Kuid vürstide omavaheline ja keisri ja paavsti vaheline vaen ei esita tühjendavalt kõiki Euroopa segaduste tegurid. Oli olemas veel kreeka keelt rääkiv keiser Konstantinoopolis, kes nõudis terve Euroopa alistumist enesele. Ning ei keiser ega Konstantinoopoli patriarh tunnustanud Rooma paavsti nõudlust, kes väitis enese olevat Kristuse tähtsaima apostli järeltulija ja kogu kristliku maailma pea. Vaidlus Kolmainsuse dogma üle tõi a. 1054 kaasa lõpliku lõhe kirikute vahel. Ladina ja kreeka kirik muutusid seejärel selgesti ja avalikult vaenlikuks ja sellest vaenust kasvas jällegi konflikte, mis laastasid ladina kristlust keskajal.

Sellele lõhestatud kristlikule maailmale sadas hoope kolmelt poolt. Läänemerel ja Põhjamerel liikus suguharusid, kes ainult väga vastumeelselt alistasid kristlusele. Need olid viikingid. Nad harastasid meriröövimist ja laastasid Euroopa ranni-

kuid kuni Hispaaniani. Nad rändasid Venemaa jõgede keskjooksudele ja vedasid oma laevu ka lõunasse voolavaile jõgedele. Nad harrastasid röövimist Kaspia ja Mustal merel; nende pealikud hakkasid valitsema Venes ja nad peaaegu vallutasid Konstantinoopoli. Inglismaa oli IX sajandi algul kristianiseeritud Karl Suure õpilase ja soosiku Egberti valitsuse all. Viikingid vallutasid poole kuningriigist tema järglaselt Alfred Suurelt (886)) ja lõpuks Knut (Ka-

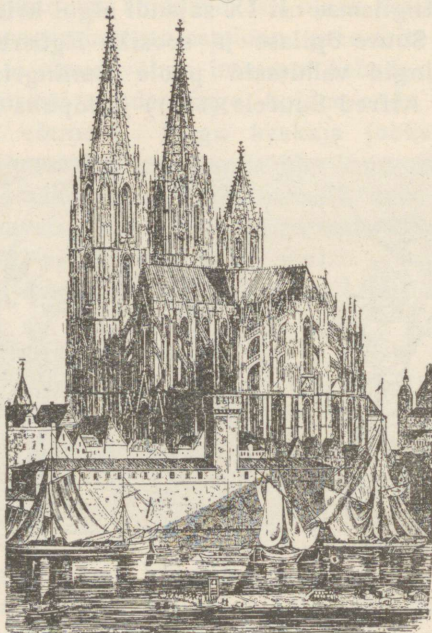

Viikingid.

nut) Suure juhatusel (1016) said terve maa valitsejaks. A. 911 teine viikingite jõuk vallutas Põhja-Prantsusmaa ja nende valdusest arenes Normandia hertsogkond.

Knut valitses Inglismaa, Norra ja Taani üle, kuid ta riik lagunes pärast ta surma barbaarsete rahvaste poliitiliselt ebasobiva kombe mõjul — nimelt taotseti riike jaotada valitseja poegade vahel. On huvitav mõelda, mis oleks juhtunud, kui see viikingite ajutine

riik oleks püsinud. Nad olid ju üllatavalt julge ja energiline rahvas. Nad purjetasid isegi Islandi ja Gröönimaale ja olid esimesed eurooplased Ameerika pinnal. Hiljem normanni seiklejad vallutasid Sitsiilia saratseenidelt ja laastasid Rooma. Knut'i riigist

Kölni toom.

oleks võinud areneda hiigla-mereriik, mis oleks ulatunud Ameerikast Veneni.

Ida pool sakslasist ja latiniseeritud eurooplasist elasid slaavlased ja soome-ugri tõugu rahvad. Väljapaistvamad nende hulgast olid madjarid ehk ungarlased, kes liikusid lääne poole VIII ja IX sajandil.

Esmalt suudeti neid tagasi hoida, kuid hiljem asustasid nad praeguse Ungari ja hunnide eeskujul üritasid igal suvel röövretki lääne poole. A. 938 näiteks tungisid nad läbi Saksamaa Prantsusmaale, ületasid Alpid ja pöördusid Põhja-Itaalia kaudu tagasi koju, põletades, röövides ja laastates.

Rooma riigi jäänuseil lõunas püüdsid end kindlustada *a r a a b l a s e d*. Nad arenesid võimsaks merel ja ainsaiks väerikaiks vastaseiks neile olid viikingid.

Piiratud neist jõulisist ja ründavaist rahvaist, ähvardatud jõudude poolt, mida nad ei mõistnud, ja hädaohtude poolt, mida nad ei osanud hinnata, Karl Suurele järgnev rida auahneid valitsejaid püüdis läbi viia lootusetut üritust — taaselustada Lääne-Rooma riiki Püha Rooma riigi nime all. Alates Karl Suurest oli see siht Lääne-Euroopa poliitilise elu kinnisideeks, kuna idas Rooma võimu kreeka osa kõdunes ja kokku kuivas, nii et temast lõpuks jäi vaid rikutud kaubalinn Konstantinoopol ja mõned kilomeetrid maad selle ümber. Poliitiliselt Euroopa manner jäi viljatult pärimuste küttesse ligi tuhandeks aastaks.

Karl Suure nimi varjutab laialt Euroopa ajalugu, aga ta isikut tunneme ebamääraselt. Ta ei osanud ise näit. kirjutada, kuid ta hindas tublisti teadust; talle meeldis ettelugemine söögi ajal ja tal oli nõrkus usuliste vaidluste vastu. Oma talvekortereis Aachenis või Mainzis ta kogus enda ümber teadlasi ja õppis neilt mõndagi. Suvel ta sõdis Hispaania saratseenidega, slaavlastega, avaridega, saksidega ja teiste veel paganlikkude germaani suguharudega. Pole kindel, kas mõte saada Romulus Augustuluse järglaseks — tseesariks, tekkis tal enne Põhja-Itaalia vallutamist või soovitas talle seda paavst Leo III, kes

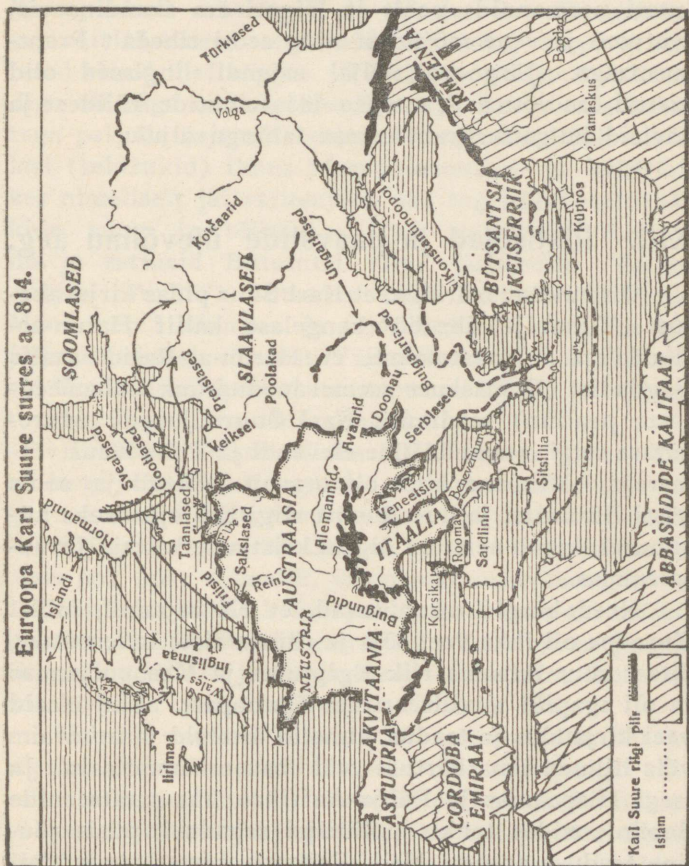
tahtis ladina kirikut teha rippumatuks Konstantinoopolist.

Oli imelikke keerdkäike probleemi ümber, kas jätta või mitte jätta muljet, et paavst annab keiserliku krooni Karl Suurele. Paavst üllatas lõpuks võitjat a. 800 esimesel jõulupühal kirikus. Ta tõi esile krooni, asetas selle Karl Suure pähe ja kuulutas ta tseesariks ja Augustuseks. Rahva poolt tervitati seda sammu tormiliste kiiduavaldustega. Karl Suurele aga kroonimisviis ei meeldinud ja sarnanes tema meelest kaotusega; ta jättis täpsed korraldused oma pojale, kes ei pidanud laskma end kroonida paavsti poolt, vaid pidi ise haarama krooni ja selle endale pähe panema. Nii juba keisriajastu uuestisünni algusest peale me näeme algavat ka sajanditepikkust võitlust ülevõimu pärast paavsti ja keisri vahel. Kuid Ludvig Vaga, Karl Suure poeg, ei hoolinud isa korraldusist ja oli täiesti alistuv paavstile.

Ludwig Vaga surma järel Karl Suure riik lagunes ja lõhe prantsuse ja saksa keelt rääkivate frankide vahel suurenes. Järgmine nimekas keiser oli Otto, Saksi hertsogi Heinrich Linnupüüdja poeg (Heinrich valiti Saksa kuningaks a. 919 vürstide ja prelaatide poolt). Otto tuli Rooma ja ta krooniti keisriks a. 962. Läänepoolsed aadlikud ja vürstid, kes rääkisid prantsuse murdeid, ei langenud aga nende saksa valitsejate võimu alla, kes astusid troonile Karl Suure liini väljasuremise järel, ja samuti ei ole ükski osa Inglismaast kunagi kuulunud Püha Rooma riiki. Eemale jäid sellest ka Normandia hertsog, Prantsuse kuningas ja rida väiksemaid feodaalseid valitsejaid.

A. 987 Prantsuse kuningriik läks Karl Suure liinilt üle Hugues Capet'le, kelle järeltulijad valitsesid Prantsusmaal XVIII sajandi lõpuni. Hugues Capet

ajal Prantsuse kuningale kuulus ainult võrdlemisi väike maa-ala Pariisi ümbruses.

A. 1066 Inglismaad ründasid peaaegu samaaegselt norra viikingid ja latiniseeritud viikingid Normandia

hertsogi juhatusel. Inglismaa kuningas Harold võitis esimesi Stamford Bridge'i lahingus, kuid pidi alistuma viimaseile Hastingsi juures. Inglismaa valutati normannide poolt ja lõigati ära skandinaavia, teutooni ja vene mõjudest ning seoti tihedalt Prantsusmaaga. Järgneval neljal sajandil inglased olid kistud osa võtma Prantsuse läänivürstide tülidest ja hävisid hulgana Prantsusmaa lahinguväljul.

XIII. Ristisõjad ja paavstide ülevõimu aeg.

On huvitav märkida, et Karl Suur pidas kirjavehetust „Tuhat ja ühe öö“ kangelase kaliif Harun-ar-Rašid'iga. Jutustatakse, et Harun-ar-Rašid saatis Bagdadist (Damaskuse asemel loodud uus muhameedlaste pealinn) saadikuid Karl Suure juurde suurepärase telgi, vesikella, ühe elevandi ja Püha Haa võtmetega. Viimane kink oli osavalt valitud ja sobis hästi Bütsantsi ja uue Rooma riigi tülliajamiseks küsimuses, kumb neist on õigem kristlaste kaitsja Jeruusalemmas.

Need kingid meenutavad, et IX sajandil, millal Euroopa oli ikka veel sõja ja rüüstamiste tallermaaks, õitses suur Araabia riik Egiptuses ja Mesopotaamias ja oli igapidi tsiviliseeritum Euroopast. Siin elasid veel kirjandus ja teadus, kunstid õitsesid ja inimvaim võis liikuda ilma kartuse- või ebausukammitsaita. Ja isegi Hispaanias ja Põhja-Aafrikas, kus saratseenide dominioonides tekkis poliitilisi segadusi, püsis jõuline teaduse areng. Neil Euroopa pimedussajandeil lugesid ja uurisid Aristotelest juudid ja araablased. Nemad valvasid hooletussejätud teaduse ja filosoofia külvi.

Kirde pool kaliifi valdusist elas rida türgi suguharusid. Nad olid muhamedi usku ja pidasid sellest kinni lihtsamalt ja jõulisemalt kui vaimsete huvidega lõunapoolsed araablased ja pärslased. Kümnendal sajandil türklased muutusid võimsaks, kuna araablased elasid üle languse. Türklaste vahekord kalifaadiga oli väga sarnane meedlaste ja Babüloonia suhetega paljude sajandite eest. XI sajandil jõuk türklasi (seldžukid) ilmus Mesopotaamiasse ja kaliifist, kes nimeliselt jäi valitsejaks, sai tegelikult seldžukide vang ja tööriist. Nad vallutasid Armeeniat ja sattusid Bütsantsi riigi jäänuseile Väike-Aasias. A. 1071 Bütsantsi vägi hävitati täielikult Mantzikert'i lahingus ja türklased pühkisid ära iga jälje Bütsantsi võimust Väike-Aasias. Nad vallutasid Konstantinoopoli vastas asetseva Nikaia ja valmistasid sellegi linna vallutamiseks.

Bütsantsi keisrit Michael VII haaras hirm. Tal oli isegi juba küllalt tegemist normanni seiklejate jõuga, kes olid vallutanud Durazzo, ja petšeneegidega, kes üritasid röövretki Doonau poolt. Oma hädas ta otsis abi, kust võimalik, ja on märkimisväärne, et ta ei pöördunud lääne keisri poole, vaid otsis abi ladina kristluse juhilt, Rooma paavstilt. Ta kirjutas paavst Gregorius VII-le ja ta järglane — Aleksios Komnenos kirjutas veel tungivamalt Urbanus II-le.

Vaevalt veerand sajandit oli möödunud ladina ja kreeka kirikulõhest. Vastuolud olid veel kõigil elavalt meeles ja Bütsantsi õnnetus pidi paavstile näima parima võimalusena tagasi Rooma võimu alla saada eraldunud kreeklasi. Edasi see juhtum võimaldas paavstil korraldada kaht probleemi, mis suuresti häirisid läänepoolset kristlikku maailma. Üks oli isiklikude sõdade pidamise komme, mis takistas ühiskond-

likku arengut, ja teine oli küsimus, kuhu rakendada alamsakslaste ja ristitud viikingite, eriti frankide ja normannide sõdivat energiat. Hakati jutlustama usu- list sõda, ristiretke, ristosõda Jeruusalemma vallutajate türklaste vastu ja kuulutati vaheaeg igasugusele sõja- pidamisele kristlaste eneste vahel (1095). Selle sõja eesmärgiks oli Püha Haa taasvallutamine uskmatuilt. Eremit Peeter teostas sellesuunalist edukat propa- gandat Prantsusmaal ja Saksamaal, teotsedes väga demokraatlikult. Jämedais rõivais, palja jalu, liikudes edasi eeslil ja kandes hiiglaristi, ta rääkis rahvaga tänavail, turuplatsidel või kirikuis. Ta jutlustas met- sikusist, mida türklased teostavad kristlikkude palve- rändurite kallal, ja pidas häbiks, et Püha Haud ei ole kristlaste valduses. Mitu sajandit kristlikku õpetust kandsid vilja. Suur vaimustuslaine haaras lääne-maa- ilma, rahvalik kristlus leidis enese.

Nii laialdane lihtrahva tõus vastusena ühele ain- sale ideele oli uueks tõsiasjaks ajaloos. Ei leidu midagi võrdset sellele Rooma riigi, India või Hiina ajaloos. Väiksemas ulatuses oli selliseid liikumisi olnud juutide hulgas Babüloonia vangipõlvest vabane- misel ja hiljem islam näitas sellelaadset andumust ühi- sele tundele. Sellised liikumised kahtlemata olid seos- ses uuema aja usulise arenguga. Heebrea prohvetid, Jeesus ja ta jüngrid, Mani ja Muhamed pöördusid kõik inimese hinge poole. Nad asetasid isikliku südametunnistuse silm silma vastu Jumalaga. Enne seda usk oli olnud rohkem mõne fetiši või kombe kui südametunnistuse asjaks. Endised usud keskendusid templi, preestri ja müstilise ohvri ümber ja valitsesid rahvast hirmuga. Uued usud tegid inimesest inimese.

Esimene ristosõda oli esmakordseks lihtrahvalii- kumiseks Euroopa ajaloos. Oleks liigne seda nimetada

moodsa demokraatia sünniks, kuid kindlasti tol korral moodne demokraatia liigahtas. Ja varsti me leiame ta uuesti liikumas ja tõstmas kõige häirivamaid ühiskondlikke ja usulisi küsimusi.

Kuid see esimene rahvaliidumine lõppes väga haledalt. Suured hulgad lihtrahvast, õigupoolest jõugud ja mitte sõjaväed, ootamata juhte või korralikku varustust, liikusid idasse Prantsusmaalt, Reini aladelt ja Kesk-Euroopast, et vabastada Püha Haud. See oli „rahva ristisõda“. Kaks suurt salka eksis Ungarisse ja, pidades hiljuti ristitud madjareid paganaiks, tegid metsikusi ja hävitati suurelt osalt. Kolmas jõuk, niisama segase mõtteviisiga, teostas suure juutide pogrommi Reini mail ja sammus siis ida poole, kuni ka tema hävitati Ungaris. Kaks suurt jõuku eremiit Peetri enese juhtimisel jõudsid Konstantinoopolini, ületasid Bosporose ja hävitati seldžukkide poolt. Nii algas ja lõppes see esimene rahvaliidumine Euroopas.

Järgmisel aastal (1097) tõelised võitlusjõud ületasid Bosporuse. Nad koosnesid suurelt osalt normanidest, nii vaimult kui ka juhtide poolest. Nikaia vallutamise järel sammuti peaaegu sama teed mööda, mida oli käinud Aleksander neljateistkümne sajandi eest. Antiookia piiramiseks kulus neil aasta ja juunis 1099 nad silmasid Jeruusalemma. Kuu aja pärast see vallutati tormijooksuga. Toimus kohutav veresaun. Vereloikudest tänavail pritsis veri ratsanikkude rõivaile. 13. juuli õhtuks ristisõdijad olid end läbi raiunud Püha Haa kirikuni; verrega määrdunud ja väsinud hulgad põlvitusid palvele, „nuuksudes õnnejoo-vastuses“.

Otsekohe puhkes vaen ladinlaste ja kreeklaste vahel. Ristisõdijad olid rooma kiriku teenrid ja kreeka patriarhil Jeruusalemmas tuli võidukate ladinlaste

poolt rohkem kannatada kui türklaste poolt. Ristisõdijail tuli võidelda nii Bütsantsi kui Türgi vastu. Suur osa Väike-Aasiast vallutati uuesti Bütsantsi poolt ja ladina kuningriigi vürstid Jeruusalemmas, Edessas ja mujal jäid puhvriks türklaste ja kreeklaste vahele. Nende valdused olid ebakindlad ja a. 1144 Edessa langes muhameedlaste kätte. See põhjustas vähemenuka teise ristisõja, mis ei suutnud vallutada Edessat, vaid ainult päästa Antiookia samast saatusest.

A. 1169 islami jõud koondati kurdi seikleja Saladini poolt, kes oli saanud Egiptuse valitsejaks. Ta kuulutas Püha Sõja kristlaste vastu ja vallutas Jeruusalemma a. 1187. Toimus kolmas ristisõda. Sel ei õnnestunud vabastada Jeruusalemma. Neljandas ristisõjas (1202—04) ladina kirik pöördus otseselt Bütsantsi vastu ega teeseldudki võitlust türklastega. See algas Veneetsias ja a. 1204 rünnati ning vallutati Konstantinoopol. Suur tõusev kaubalinn Veneetsia oli selle seikluse juhiks ja suurem osa Bütsantsi rannikumaid ja saari ühendati Veneetsiaga. „Ladina“ keiser (Flandria Balduin) pandi valitsema Konstantinoopoli ja ladina ja kreeka kirik kuulutati ühendatuks. Ladina keisrid valitsesid a. 1204—1261, siis kreeka maailm raputas enda jälle vabaks Rooma ülevõimust.

Nagu näitavad kirjeldatud sündmused, olid siis XII sajand ja XIII sajandi algus paavstide domineerimise ajaks, nii nagu XI sajand oli olnud türgi seldžukkide ja X sajand viikingite domineerimise ajaks. Kristliku maailma ühendamise paavsti valitsuse all jõudis siin kaugemale kui kunagi enne või pärast seda.

Neil sajandeil leidis laiadel Euroopa aladel tõesti lihtsat kristlikku usku. Rooma ise oli hiljuti üle ela-

nud süngeid ja häbistavaid aegu; leidub väheseid, kes võiksid õigustada paavstide Johannes XI ja Johannes XII elu X sajandil — nad olid põlgust väärivad isikud. Kuid ladina kristluse tuum ja olemus oli jäänud tõsiseks ja lihtsaks; lihtpreestrite, munkade ja nunnade enamik oli elanud eeskujulikku ja usklikku elu. Usaldusrikkusele, mida sellised elud põhjustasid, tugineski kiriku jõud. Minevikus oli olnud suuri paavste, nagu Gregorius Suur ehk Gregorius I (590—604) ja Leo III (795—816), kes oli Karl Suurele keisriau pakkunud ja teda vastu tahtmist krooninud. XI sajandi lõpul tõusis suur kiriklik riigimees Hildebrand, kes lõpetas oma elu paavst Gregorius VII-na (1073—1085). Ja siis tuli Urbanus II (1087—1099), esimese ristisõja paavst. Need kaks rajasid paavstide suuruseajastu, millal paavstid olid võimsamad keisreist. Bulgaariast Iirini, Norrast Sitsiiliani ja Jeruusalemani oli paavst ülim käskija. Gregorius VII hirmul keiser Heinrich IV tuli kahetsusretkele Canossasse ja lossiõues kolm päeva ja ööd ootas andestust, rõivastatud kotiriidesse ja olles palja jalu lumes. A. 1176 Veneetsias keiser Friedrich (Barbarossa) põlvitas paavst Aleksander III ees ja vandus talle truudust.

Kiriku suur võim XI saj. alates tugines inimeste tahtele ja kohusetundele. Kuid tal ei õnnestunud väga kauaks alal hoida moraalset prestiiži, millel ta võim põhines. Neljateistkümnenda sajandi algul leiti, et paavsti võim oli haihtunud. Mis oli hävitanud kristliku lihtrahva naiivse usu kirikusse, nii et enam ei kuuldud kiriku kutset ega teenitud ta sihte?

Esimene häire oli kahtlemata varanduste kogumine kiriku poolt. Kirik ei surnud kunagi, aga lastatud inimesed harrastasid oma varanduste pärandamist kirikule. Kahetsevaid patuseid kutsuti üles sedasama

tegema. Paljuis Euroopa mais ligi neljandik maad kuulus kirikule. Isu varanduste järele kasvab nende suurenemisega. Juba XIII saj. sõnati üldiselt, et preestrid ei ole head mehed, vaid alatasa peavad jahti rahale ning sissetulekuile.

Kuningaile ja vürstidele need varanduste võõrandamised ei meeldinud sugugi. Sõjateenistuseks võimeliste läänihärrade ülalpidamise asemel nende maad toitsid kloostreid, munki ja nunni. Ja nii need kirikumaad olid õigupoolest võõra valitsuse all. Juba enne Gregorius VII võideldi vürstide ja paavsti vahel „investituuri“-küsimuses, s. o. kumb võim peab ametisse määrama piiskoppe. Kui see õigus oleks jäänud paavstile ja mitte kuningale, siis viimane oleks kaotanud mitte ainult mõju oma alamate südametunnistusele, vaid ka suurele osale oma valdusist. Ja vaimulikud nõudsid enesele ka maksuvabadust. Nad maksid oma makse Roomale. Mitte rahuldudes sellega nõudis kirik õigust võtta eraisikuilt kümnisemaksu lisaks maksudele, mis tasuti vürstile.

Peaaegu kõigi katoliku maade ajalugu XI sajandil räägib monarhi võitlusest paavstiga investituuri pärast ja märgib peaaegu igal pool paavsti võitu. Paavst nõudis endale õigust ekskommunitseerida ¹⁾ vürsti, vabastada alamaid truudusvandest ja kinnitada järeltulijat troonil. Ta nõudis õigust panna tervet rahvast interdikti ²⁾ alla, ja siis peaaegu kõik kiriklikud toimingud katkestusid, välja arvatud ristimine, leeritamine ja patukahetsemine; preestrid ei võinud pidada harilikku jumalateenistust, laulatada ega matta. Nende

---

1) Ekskommunitseerima — kirikust välja heitma.

2) Interdikt — katoliku kirikus keeld jumalateenistustlike talitusi sooritada teatavais kohtades või teatavaile isikuile.

relvadega kaheteistkümnenda sajandi paavstid võisid taltsutada kõige tõrksamaid vürste ja sundida aukar-tusele kõige rahutumaid rahvaid! See oli hiigla võim, kuid hiiglaslikku võimu võib tarvitada vaid harukor-ral. Paavstid aga hakkasid seda kasustama liiga sageli ja tagajärjeks oli selle mõju tuimenemine. Kolmekümne aasta jooksul XII saj. lõpul olid kordamööda vande all Inglismaa, Prantsusmaa ja Šotimaa. Ka ei suutnud paavstid vastu seista kiusatusele kuulutada ristisõdu tõrksate vürstide vastu — kuni ristisõdadele valmis olev meelsus kustus.

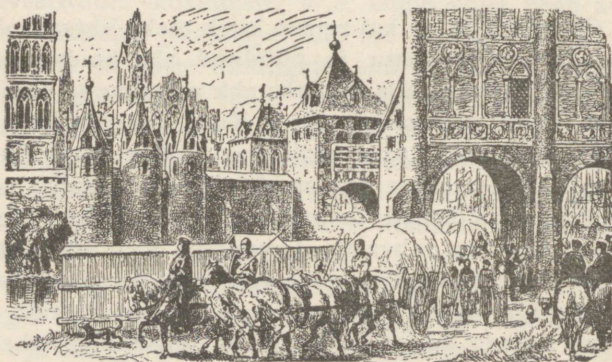
On võimalik, et kui rooma kirik oleks lihtsalt võidelnud vürstide vastu ja püüdnud alal hoida inimvaimu valitsemist, siis ta oleks ehk saavutanud püsiva võimu kristliku maailma üle. Kuid paavsti kõrged nõuded esinesid preesterkonnas ülbusena. Enne XI sajandit katoliku preestrid võisid abielluda, neil olid tihedad sidemed ümbritseva rahvaga, nad õigupoolest olid osa rahvast. Gregorius VII jäädvustas tsölibaadi¹⁾, ta eraldas preestrid lähedasest kontak-tist rahvaga, et neid enam siduda Roomaga, kuid ta tekitas sellega kuristiku kiriku ja ühiskonna vahele. Kirikul olid omad kohtud. Juhud, mis puudu-tasid mitte ainult preestreid, vaid ka munki, üliõpi-lasi, ristisõdijaid, leski ja vaeslapsi, reserviti kiriklikele kohtuile, samuti ka kõik testamentide, abi-elude ja vannete küsimused ja nõiduse, ketserluse ja usuteotamise asjad. Niipea kui eraisikul tekkis tüli preestriga, ta pidi minema vaimulikku kohtusse. Ainult sõja ja rahu küsimused langesid täies ulatuses eraisiku õlule ja jätsid preestri vabaks. Ei ole ime,

---

1) Tsölibaat — abiellumiskeeld.

et kristlikus maailmas tekkis ja arenes kadedus ning viha preestrite vastu.

Näis, et Rooma kunagi ei mõistnud, et ta võim peitus lihtsate inimeste südametunnistuses. Rooma võitles usulise vaimustuse vastu, mis oleks pidanud olema ta liitlane, ja sundis dogmaatikaga vaikima ka ausa kahtluse ja erineva arvamuse. Kui kirik segas end moraaliküsimusisse, leidis ta lihtrahvalt tuge, dogmade suhtes aga mitte. Kui Lõuna-Prantsusmaal Petrus Valdus õpetas tagasitulekut Jeesuse lihtsa usu

Kaubalinn Lüübek.

ja õpetuse juurde, kuulutas Innocentius III ristisõja valdeslaste vastu, ähvardas neid jälitada tule ja mõõgaga ja nende kallal teostada metsikuid julmusi. Kui Püha Franciscus Assisi'st (1181—1226) jutlustas Kristuse eeskujul vaesust ja teenimist, tema poolehoidjaid jälitati ja vangistati. A. 1318 neli neist põletati elusalt Marseille's. Teiselt poolt Püha Dominicuse (1170—1221) poolt asutatud valjult õigeusklik dominiiklaste ordu leidis

toetust paavst Innocentius III poolt, kes tema abiga lõi inkvisitsiooni, korralduse, mis pidi jälitama ketserlust ja vaba mõtet.

Ja nii juhtus, et kiriku liiga suured nõuded, ebaõiglased eesõigused ja mõistmatu sallimatus hävitasid lihtrahva usu, mis oli olnud kiriku võimu tõeliseks allikaks. Tema languse lugu ei jutusta mingist välistest vaenlasest, vaid kestvast sisemisest laostumisest.

XIV. Tõrkujad vürstid ja suur kirikulõhe.

Selles võitluses kristliku maailma juhi koha pärast oli katoliku kiriku üheks nõrkuseks paavsti valimise viis.

Et rahuldada oma suurimat auahnust ja ristiusulises maailmas maksma panna oma ainuvalitsust, katoliku kirikule oli äärmiselt tähtis omada püsivat ja tugevat juhti. Neil suurte võimaluste päevil oli enne kõike vajalik, et paavstid ametisse astudes oleksid olnud tööjõulised, võimetega mehed, et igal neist oleks olnud kindel järglane, kellega läbi rääkida kirikupoliitika üle, ja et paavsti valimise viis oleks olnud selge, muutmatu ja ründamatu. Õnnetuseks ükski neist nõudeist ei olnud rahuldatud. Ei olnud isegi selge, kes võisid valida paavsti ja kas Bütsantsi või Püha Rooma riigi keisril oli hääleõigus ses küsimuses. Väljapaistev paavstlik riigimees Hildebrand (paavst Gregorius VII, 1073—1085) reguleeris suuresti valimistoimingut. Tema algatusel anti hääleõigus ainult Rooma kardinalidele ja piirati keisri osa valimisprotsessis ainult kiriku poolt esitatud nõustumisvormeli kinnitamisega; kuid ei korraldatud midagi järglase määramiseks ja jäeti kardinalidele võimalus

hoida Püha Tooli vabana terve aasta ja enamgi, nagu see mõnikord sündis.

Kindla korra puudumise tagajärjed nähtuvad kogu paavstluse ajaloos kuni XVI sajandini. Juba väga varasest ajast alates oli vaieldavaid valimisi ja kaks või enam paavstikandidaati. Kirik pidi kannatama alandust, paludes tüli lõpetamiseks keisrit või mõnd teist kõrvalist isikut vahekohtunikuks. Ja kõikide suurte paavstide teotsemine lõppes küsimärgiga. Paavsti surma järel kirik võis jääda juhita ja oli teotsemisvõimetu kui peatu keha. Paavsti võis asendada mõni vana võistleja, kelle sihiks oli eelkäija töö diskrediteerimine ja tühistamine. Ja uueks paavstiks võis olla ka mõni haua äärel komberdav rauk.

Oli paratamatu, et see paavstliku organisatsiooni eriline nõrkus meelitas vahelesegamisele Saksa vürste, Prantsuse kuningaid ja normanni või prantsuse kuningaid, kes valitsesid Inglismaad. Nad püüdsid mõjustada valimisi, et Lateraani lossis Roomas näha valitsemas nendehuvilisi paavste. Ja mida võimsamaks muutus paavst Euroopa poliitikas, seda innukamaks kujunesid need vahelesegamised. Selliseis oludes pole ime, et paljud paavstid olid nõrgad ja tühised. Üllatav on, et paljud nende hulgast olid siiski võimetega ja julged mehed.

Üks võimsam ja huvitavam selle ajastu paavst oli Innocentius III (1198—1216), kel õnnestus saada paavstiks 38-aastasena. Tema järglased võitlesid huvitava isiksuse, keiser Friedrich II vastu, keda sageli hüüti nimetusega *Stupor mundi*, s. o. maailma ime. Selle valitseja võitlus Roomaga on pöördepunktiks maailma ajaloos. Rooma võitis tema lõpuks ja hävitas ta dünastia, kuid seejuures sai kiriku ja paavsti

prestiiž nii raskelt haavata, et see ei suutnud paraneda saadud haavadest ja sammus langusele.

Friedrich oli keiser Heinrich VI poeg ja ta ema oli Sitsiilias valitseva normanni kuninga Roger I tütar. Ta päris oma kuningriigi a. 1198 nelja-aastase lapsena. Innocentius III oli määratud ta hooldajaks. Sitsiilia oli alles hiljuti vallutatud normannide poolt, õukond oli pooleldi idamaine, siin liikus palju kõrgesti haritud araablasi ja mitmed neist

Friedrich II.

võtsid osa noore kuninga kasvatamisest. Kahtlemata püüdsid nad talle oma seisukohti sisendada. Ta sai muhameedliku ettekujutuse kristlusest ja kristliku arusaamise islamist ja selle kahepoolse kasvatusel õnnetuks tulemuseks on haruldane meelsus tol usklike ajal ja nimelt käsitus, et kõik usud on pettus. Ta rääkis vabalt sel ainel, tema ketserlusist ja jumalateotusist on säilinud palju teateid.

Kui noormees kasvas, ta sattus konflikti oma hooldajaga. Innocentius III nõudis oma kasvandikult liiga palju. Kui Friedrichile avanes võimalus saada keisriks, siis paavst esitas oma tingimused. Friedrich peab lubama mõjukalt alla suruda ketserlust Saksamaal. Edasi ta peab loobuma oma valdusist Sitsiilias ja Lõuna-Itaalias, sest muidu ta oleks liiga võimas paavsti jaoks. Ja Saksamaa vaimulikud pidi vabastatama maksudest. Friedrich nõustus — kuid tal ei olnud kavatsust sõna pidada. Paavst oli juba viinud Prantsuse kuninga sõtta tema enda alamatega, põhjustades metsiku ja verise ristisõja valdeslaste vastu; ta soovis, et Friedrich toimiks samuti Saksamaal. Kuid Friedrichil puudus vastav meelsus, ta ise oli palju suurem ketser kui need lihtsameelsed pietistid, kes olid sattunud paavsti viha alla. Ja kui Innocentius õhutas teda ristisõtta islami vastu, oli ta nõus seda lubama, kuid loid lubaduse täitmises.

Saavutades keiserliku krooni, Friedrich II jäi Sitsiiliasse, mida ta eelistas Saksamaale, ega teinud midagi, et täita oma lubadusi Innocentius III vastu, kes suri enam-vähem rahuldamatult a. 1216.

Tema järglane Honorius III ei suutnud Friedrichiga ka midagi peale hakata, aga a. 1227 paavstiks saanud Gregorius otsustas vahekorrad selle noormehega iga hinna eest selgitada. Ta ekskommunitseeris keisri. Friedrich II ei võinud osa saada ühestki usulisest toimingust. Sitsiilia pool-araabialliku õukonda see vaevalt häiris.

Lisaks sellele paavst pöördus avaliku kirjaga keisri poole, loendades ta patte (mille vastu ei saanud vaielda), ta ketserlusi ja ta üldiselt halba käitumist. Sellele Friedrich vastas tõesti saadanlikult osava dokumendiga. Ta pöördus selles kõigi Euroopa vürstide poole, kirjeldades hävitavalt paavsti suurt auahnust saada Euroopa ainuvalitsejaks. Ta soovitas valitsejail ühineda liiduks sellise kuritarvituse vastu. Ja erilisel ta juhtis valitsejate tähelepanu kiriku suurile varandusile.

Olles tulistanud selle hävitava lasu, Friedrich otsustas teostada kaheteist-aastase lubaduse ja minna ristisõtta. See oli kuues ristisõda (1228—29) ja sarnanes komöödiaga. Friedrich II läks Egiptusse ja pidas siin läbirääkimisi sultaniga. Need kaks skeptilist härrat vahetasid sõbralikke mõtteid, sõlmisid vastastikku kasuliku kaubandusliku lepingu ja otsustasid Jeruusalemma Friedrichile üle anda. See oli isevärki eralepinguline ristisõda. Siin veri ei pritsinud võitjale, keegi ei nutnud rõõmujoovastuses. Ja see üllatav ristisõdija oli ekskommunitseeritud mees, ta pidi rahulduma ilmliku kroonimisega Jeruusalemma kuningaks, võttes krooni altarilt oma

enese käega, sest preestrid pidid temast eemale hoiduma. Siis naasis ta Itaaliasse, ajas tema maile tulnud kirikuväed tagasi ja sundis paavsti kirikuvannet tagasi võtma. Nii võis ilmlik vürst käituda paavstiga XIII sajandil ja avaliku pahameele torm ei karistanud teda.

A. 1239 Gregorius IX alustas uuesti võitlust Friedrichiga, ekskommunitseeris ta teist korda ja kasustas uuesti avaliku sõimu relva, mille läbi paavstlus oli juba kord rängalt kannatanud. Vastuolud elustusid, kui Innocentius IV oli paavstiks; ja jälle kirjutas Friedrich II kiriku vastu hävitava kirja, mida inimesed veel kaua pidid mäletama. Ta paljastas vaimulikkude uhkust ja uskmatust ja kõigis ajajärgu pahedes ta süüdistas nende ülbust ja rikkust. Ta pani ette teistele valitsejaile teostada üldine kiriku varanduste konfiskeerimine — kiriku päästmiseks. See oli soovitus, mis kunagi enam ei kadunud Euroopa valitsejate kujutlusist.

Ta viimseist eluaastaist me ei räägi. Sündmuste asemel on palju tähtsam mõista valitsenud õhkkonda. On võimalik esile tuua üht-teist õukonna elust Sitsiilias. Friedrichi eluviis oli luksuslik ja ta armastas ilusaid asju. Teda kirjeldatakse ohjeldamatult elavana. Kuid on selge, et ta oli uudistava ja uuriva vaimuga. Ta kogus juudi, muhamedi ja kristlike filosoofe oma õukonda ja tema kaudu imbus itaalia meelsusse saratseeni mõjusid. Tema läbi tutvuti kristlikus maailmas araabia numbrite ja algebraga ja muuseas elas ta õukonnas Michael Scott, kes tõlkis Aristotelest ja kuulsa araabia filosoofi Averroës'i (Córdobast) kommentaare tema kohta. A. 1224 Friedrich asutas Napoli ülikooli ja suurendas ning rikastas Salerno ülikooli arstiteaduslikku kooli. Ta asutas loomaia ja kirjutas raamatu kullide kohta, mis näitab, et ta oli täpselt vaadelnud lindude kombeid. Ta oli esimesi itaallasi, kes luuletas itaalia keeles. Itaalia luule õigupoolest sündis tema õukonnas. Ja Friedrich II ongi mõnikord nimetatud esimeseks moodsaks inimeseks.

Veel paremini selgus kiriku võimu langus, kui paavstid sattusid vastuollu tõusva Prantsuse kuningriiklusega. Juba Friedrich II eluajal Saksamaal tekkis sisemine lõhe ja Prantsusmaa kuningas hakkas eten-dama paavsti kaitsja, toetaja ja võistleja osa, mida senini olid mänginud Hohenstaufeni soost keisrid. Rida paavste toetas Prantsuse valitsejaid. Rooma toetusel Prantsuse vürstid hakkasid valitsema Sitsiilias

ja Napolis ja Prantsuse kuningad nägid enda ees võimalust hakata valitsema Karl Suure keisririigis. Kui lõpuks Saksa *interregnum* (vahevalitsus) lõppes ja Rudolf von Habsburg valiti esimeseks Habsburgide soost keisriks (1273), siis Rooma poliitika hakkas kõikumema Prantsusmaa ja Saksamaa vahel, muutes suunda vastavalt iga paavsti sümpaatiaile. Idas kreeklased vallutasid a. 1261 Konstantinoopoli ladina keisritelt ja uue kreeka dünastia looja Michael VIII Palaiologos pärast mõningaid ebamääraseid lepituskatseid paavstiga katkestas kõik sidemed Roomaga ja paavstide võim idas kadus.

A. 1294 sai paavstiks Bonifatius VIII. Ta oli itaallane, vaenlik prantslasile, teadlik Rooma missioonist ja suurist traditsioonidest. Mõni aeg ta juhtis asju väga kõrgelennuliselt. A. 1300 ta pidas juubelit ja hiigla hulga palverändureid kogunesid Rooma. „Nii suur oli rahavool paavsti varalaekasse, et kaks abilist olid harkidega ametis, kogudes andameid, mis jäeti Püha Peetruse hauale.“ Kuid see pidustus oli vaid näilik triumf. Bonifatiusel tekkis a. 1302 konflikt Prantsuse kuninga Philippe IV Ilusaga ja kui ta 1303. a. kavatses mainitud valitsejat vande alla panna, teda üllatati ja ta vangistati oma perekonnalossis Anagnis. Prantsuse kuninga saadik Nogaret tungis lossi, hirmunud paavsti magamistuppa, kes lamas voodis, rist käes, ja paiskas talle näkku ähvardusi ja haavamisi. Mõne päeva pärast linnaelanikud vabastasid paavsti ja ta pöördus tagasi Rooma; kuid siin ta vangistati uuesti Orsini'de perekonna poolt ja mõne nädala pärast pettunud vanamees surigi vangina.

Ainult Anagni rahvas oli avaldanud meelepaha paavsti alandamise üle, kuid Anagni oli ju Bonifatiusse kodulinn. Tähtis on, et see kirikupea järsk

kohtlemine Prantsuse kuninga poolt sündis rahva heakskiidul; kuningas oli kokku kutsunud Prantsusmaa kolme seisuse (aadli, kiriku, linnade) esindajad ja saavutanud nende nõusoleku, enne kui läks äärmus-teni. Kirikupea alandamine ei kutsunud esile mingit

Bonifatius VIII.

avalikku hukkamõistu ei Itaalias, Saksamaal ega Inglismaal.

XIV sajandil paavstlus ei püüdnud mingil määral tagasi saada oma moraalset hoogu. Järgmine paavst Clemens V oli prantslane ja õigupoolest Prantsuse

kuninga Philippe IV valitud. Ta ei tulnudki Rooma. Ta korraldas oma õukonna Avignonis, alal, mis tol korral kuulus Pühale Toolile, kuigi oli piiratud Prantsuse territooriumist. Sinna jäid ta järglased aastani 1377, millal paavst Gregorius XI pöördus tagasi Vatikani lossi Rooma. Kuid Gregorius XI-le ei kuulunud mitte kogu kiriku sümpaatiad. Paljud kardinalidest olid prantslased ja neil olid tihedad sidemed Avignoni-ga. Kui Gregorius XI a. 1378 suri ja paavstiks valiti itaallane Urbanus VI, siis need rahulolematud kardinalid kuulutasid valimised maksvusetuks ja valisid vastupaavstiks Clemens VII. Seda lõhet nimetatakse suureks skismaks (lõheks). Paavstid jäid Rooma ja kõik Prantsuse-vaenulised võimud — keiser, Inglismaa kuningas, Ungari, Poola ja üldse Põhja-Euroopa toetasid neid. Vastupaavstid aga asusid Avignonis ja neid toetasid Prantsuse kuningas, ta liitlane Šoti kuningas, Hispaania, Portugal ja mitmed Saksa vürstid. Ja iga paavst ekskommunitseeris ja pani vande alla oma vastase poolehoidjaid.

On's ime, et kogu Euroopas inimesed hakkasid põhjalikult järele mõtlema usuküsimuste üle?

Eelmainitud mungaordud, frantsisklased ja dominiiklased, olid vaid ühed neist uutest jõududest, mis tõusid kristlikus maailmas kiriku toeks või hävitamiseks, nagu ta ise heaks arvab otsustada. Neid kahte jõudu kirik kasustas, kuigi mõnel määral tarvitas vägivalda esimese suhtes. Kuid oli teisi, avalikumalt sõnakuulmatuid ja kriitilisi jõude. Poolteist sajandit hiljem tuli Wiclif (1320—1384). Ta oli Oxfordi õpetlane. Alles vanemas eas ta hakkas arvustama vaimulikkude pahelisust ja kiriku mõistmatust. Ta organiseeris vaeseid preestreid — oma poolehoidjaid —

kes levitaksid ta mõtteid kogu Inglismaal. Ja et inimesed oskaksid valida tema ja kiriku vahel, ta tõlkis piibli inglise keelde. Ta oli palju haritum ja andekam mees kui püha Franciscus või püha Dominicus. Tal oli mõjukaid toetajaid ja palju poolehoidjaid rahva hulgas; ja ehk küll Rooma mässas tema vastu ja nõudis ta vangistamist, ta suri vaba mehena. Kuid sünge vaim, mis juhtis katoliku kirikut hävitusele, ei lasknud tal hauaski puhata. Konstanzi kirikukogu otsusel a. 1415 ta jäänused otsustati välja kaevata ja põletada ja paavst Martinus V vastav käsk teostati piiskop Flemingi poolt 1428. a. See surnuteotamine ei olnud mingi üksiku fanaatiku töö, see oli kiriku ametlik toiming.

XV. Mongolite vallutused.

Ajal, millal kestis see imelik ja lõpuks tulemuseta võitlus kristliku maailma ühendamiseks paavsti valitsuse alla, toimus palju suuremaid sündmusi Aasia laialdasemal näitelaval. Üks tatari rahvas Põhja-Hiina mailt tõusis väljapaistvale kohale ja teostas sellise rea vallutusi, mil pole võrdset maailma ajaloos. Need olid mongolid. Kolmeteistkümnenda sajandi algul nad olid rändavate ratsanikkude jõuk, toitudes nagu hunnidki lihast ja hobusepiimast ja elades välitelkides. Nad vabastasid end Hiina ülemvõimust ja sõlmisid rea teiste türgi hõimudega sõjalise liidu, mille peakorter asus Siberis Ononi jõel.

Sel ajal valitsesid Hiinas tülid. Suur Thang'ide dünastia oli X sajandil hävinud ja kodusõdade järel jäid püsima kolm suuremat riiki: Kin põhjas, mille pealinnaks oli Peking, Sun lõunas, pealinna Nan-

kingiga, ja Hsia nende vahel. A. 1214 mongoli liitlaste juht Džengis-khan algas sõda Kini riigiga ja vallutas Pekingi. Siis ta pöördus läände, vallutas Lääne-Turkestani, Pärsia, Armeenia, India kuni Lahoreni ja Lõuna-Venemaa kuni Ungarini ja Sileesiani. Ta suri hiiglariigi valitsejana, mis ulatus Vaiksest ookeanist Dneprini.

Ta järglane Ugetai asutas püsiva pealinna Karakorumi Mongoolias ja jätkas neid üllatavaid vallutusi. Tema väed olid eeskujulikult organiseeritud ja kasustasid oma väikesis püssides hiinlaste leiutatud püssirohtu. Ugetai lõpetas Kini riigi vallutamise ja saatis oma jõugud üllatavalt kiiresti sooritatud marsil põiki üle Aasia Venesse (1235). Kiiev hävitati a. 1240 ja peaaegu kogu Venemaa sai mongolite maksualuseks. Poolamaa laastati ja ühine Poola-Saksa vägi purustati Liegnitzi lahingus Alam-Sileesias a. 1241. Keiser Friedrich II ei teinud suuri pingutusi läheneva rünnaku tagasitõrjumiseks.

Alles viimasel ajal on hakatud mõistma, et mongolite võidud ei olnud saavutatud ainult arvulise ülekaaluga, vaid esmajärgulise strateegia abil. Nüüdki veel valitseb mitmel pool seisukoht, et tatarlased olid metsik jõuk, kes kihutas mööda Ida-Euroopat ilma kindla sõjalise plaanita ja ületas takistusi ainult oma suurema arvuga.

Tõeliselt on aga üllatav, kui täpselt ja hoolikalt täideti korraldusi mongoli vägede poolt Visla alamjooksu ja Transilvaania vahel. Selline sõjapidamine ületas kaugelt Euroopa toleaegsete vägede võimed ega mahtunud ka ühegi Euroopa väejuhi kujutlusse. Olgu ka märgitud, et mongolid alustasid oma retke teadlikena poliitilisest olukorrast Ungaris ja Poolas, neil oli teadete hankimiseks hästi korraldatud sala-

kuulajate-organisatsioon. Seevastu aga ungarlased ja teised kristlikud riigid lapsikute barbaritena vaevalt teadsid midagi oma vaenlasest.

Kuigi mongolid olid võidukad Liegnitzi juures, nad ei jätkanud oma retke läände. Nad sattusid metsarikkaile mäestikmaile, mis nende sõjatakikaga ei sobinud, ja nii pöördusid nad lõunasse ja valmistusid asustama Ungarit, tappes ja segunedes madjaritega, nagu need senini olid segunenud sküütide, avaaride ja hunnidega. Kuid siis suri ootamatult Ugetai (1242) ja tekkis segadusi järeltulijaiga. Häiritud neist asjaoludest, võitmatud mongolite hulgad hakkasid tagasi valguma idasse.

Seejärel mongolid keskendasid tähelepanu oma Aasia-vallutusele. XIII sajandi keskel nad vallutasid Suni riigi. Mangu-Khan sai Ugetai järglaseks a. 1251 ja määras oma venna Hubilai (Kublai) Hiina kuberneri, kes 1280. a. tunnustati Hiina keisriks ja rajas siin 1368. aastani püsinud Jüan'ide dünastia. Samal ajal teine Mangu vend Hulagu vallutas Pärsia ja Süüria. Mongolid avaldasid sel ajal teravat vaenu islami vastu ja Bagdadi vallutamise järel nad tapsid mitte ainult selle elanikkonna, vaid hakkasid hävitama igivana niisutussüsteemi, mis oli hoidnud Mesopotaamia püsivalt jõuka ja rahvarikka, alates varaseist Sumeri päevist. Sellest ajast peale Mesopotaamia on tänini olnud vähese rahvaga varemetekõrb. Egiptusesse mongolid kunagi ei pääsenud, Egiptuse sultan võitis otsustavalt Hulagu vägesid a. 1260 Palestiinas.

Selle ebaõnnestumise järel mongolite surve lõdvenes. Suure khaani valdused lagunesid üksikuiks riikideks. Idapoolseist mongolitest said hiinlaste eeskujul buddhistid, läänepoolsete juures levis muhamedi usk. Hiinlased vabastasid end Jüan'ide dünastiast ja valitsema pääses siin oma, Ming'ide dünastia, mis õitses a. 1368—1644. Venelased jäid

Üheks mongolite vallutuste tagajärjeks oli, et Ottomani türklaste nimeline suguharu tõrjuti Turkestaniist välja Väike-Aasiasse. Siin korraldasid ja laien-
dasid nad oma võimu ja, tungides üle Dardanellide, ründasid Makedooniat, Serbiat ja Bulgaariat. Konstantinoopol püsis lõpuks saarena Türgi valduste keskel. A. 1453 sultan Muhamed II vallutas Konstantinoopoli, rünnates teda Euroopa poolt. See sündmus tekitas sügavat elevust Euroopas, räägiti uuest ristsõjast, kuid ristsõdade õhkkond oli möödas.

XVI sajandi jooksul Türgi sultanid vallutasid Bagdadi, Ungari, Egiptuse ja suurema osa Põhja-Aafrikast ja olid oma laevastikuga Vahemere peremehed. Nad peaaegu pidid vallutama Viini ja nõudsid keisriltki maksumaksmist. XV sajandil ainult kaks sündmust ei sobi selle üldise mõõnaga kristliku maa-
valduse alal. Esimene on Moskva iseseisvuse saavutamine a. 1480 ja teine Hispaania järkjärguline taasvallutamine kristlaste poolt. A. 1492 viimne islami riik Granada langes Aragoonia kuningale Ferdinandile ja Kastiilia kuningannale Isabellale.

Kuid alles a. 1571 Lepanto merelahing murdis Türgi uhkuse ja Vahemeri jäi uuesti kristlaste valitseda.

XVI. Eurooplaste vaimne uuestisünd.

Kaheteistkümnendal sajandil ilmnes palju tunnismärke, et Euroopa vaim on taassaavutamas julgust ja vabadust ja valmistub jätkama kreeklaste ja itaallaste teaduslikke pärimusi. Selle uuestisünni põhjused on arvukad ja keerulised. Erasõdade mahasurumine, elu-

mugavuse ja kindlustunde tõus, mis järgnes ristisõdadele, ja lisaks neil retkedel omandatud kogemuste arendav mõju inimvaimule olid kahtlemata uuestisünni eeltingimusi. Kaubandus elustus; linnad saavutasid jõukust ja julgeolekut, hariduslik tase tõusis kirikus ja haridus levis rahva hulgas. XIII ja XIV sajand on linnade arengu ajaks; olgu siin nimetatud ainult Veneetsia, Firenze, Genua, Lissabon, Pariis, Brugge, London, Antwerpen, Hamburg, Nürnberg, Novgorod, Visby ja Bergen. Need olid kaubalinnad paljude reisijatega, ja kus reisitakse ja kaubitsetakse, seal ka räägitakse ja mõeldakse. Paavstide vaidlused vürstidega ja ketserite jälitamise julmused erutasid inimesi, kuni nad hakkasid kahtlema kiriku autoriteedis ja mõtlema usu aluseist.

Me nägime, kuidas araablased säilitasid Aristotelest Euroopale ja kuidas Friedrich II kaudu araabia filosoofia ja teadus leidsid tee Euroopa ärkava vaimu mõjustamiseks. Veel suurem mõju oli juutidel. Juba nende olemasolu oli küsimärgiks kiriku suhtes. Ja lõpuks alkeemikute salajased erutavad katsetused levisid laialt ja viisid ebamäärase sihiga, kuid viljakale teotsemisele keemiaga.

Ja elevus vaimuilmas ei piirdunud jõukate ja haritutelega. Lihtrahva meel oli ärksam kui kunagi varem maailma ajaloos. Hoolimata preestreist ja jälitamisest kristlus tekitas vaimset käärimist igal pool, kuhu ta õpetus ulatus. Ta lõi otsesed suhted inimese ja **Õ i g l a s e** Jumala vahel, ja vajaduse korral oli inimesel nüüd julgust ise otsustada vürsti, vaimuliku või usu üle.

Juba XI sajandil elustasid filosoofilised vaidlused ja varsti hakkasid arenema **ü l i k o o l i d** Pariisis, Oxfordis, Bolognas ja mujal. Neis keskaegsed „sko-

lastikud“¹⁾ tõstsid üles ja selgitasid rea küsimusi, mis võimaldasid selget mõtlemist järgnenud ajastul. Väljatõstmist väärib siin eriti Roger Bacon (1214 — umbes 1294), frantsisklane Oxfordi ülikoolist, kes on moodsa eksperimentaalse teaduse isa.

Ta kirjutised on pikk jutlus rumaluse vastu. Ta ütles oma ajale, et see on rumal, ja see oli uskumatult julge tegu neil ajal. Keskaja inimesed, kui neid parajasti just ei tape tud, kui nad ei nälginud või ei olnud suremas katku, olid kirklikult veendunud oma tõekspidamiste tarkuses, täielik kuses ja püsivuses; kahtlusile neis asjus nad taotsesid reageerida väga teravalt. Roger Bacon'i kirjutised on kui välk sügavas pimeduses. Ta sidus oma aja rumaluse ründamise rea soovitustega, kuidas suurendada teadmisi. Tema kirklik katsetuste ja teadmiste kogumise rõhutamine toimub täiesti Aristoteelse vaimus. Kuid Aristotelest ennast Bacon ei hinnanud, sest ta tundis teda vaid halbade ladinakeelsete tõlgete kaudu ja arvas, et Aristoteelse raamatute uurimine on aja kaotuseks ja suurendab rumalust.

Roger Bacon'i kirjutiste juhtmõte on: „Ärge laske end valitseda dogmade ja autoriteetide poolt, vaadake ise maailma.“ Ta taunis nelja peamist rumaluse allikat: autoriteetide kummardamist, harjumust, rumala rahvahulga meelsust ja meie kalduvuste rumal-uhket mõjustamatust. Kui need ületada, siis avaneks inimestele suur võim:

„On võimalikud navigatsioonimasinad ilma aerutajateta, nii et suured laevad ookeanil . . . juhitud ühe inimese poolt, võivad liikuda kiiremini kui siis, kui nad olid täis mehi. Samuti võib valmistada vankreid, mida ei vea loomad . . . Ja lennumasinad on võimalikud, nii et inimene võib istuda sees, keerates mõnda masinaosa, mis paneb kunstlikke tiibu õhus liikuma lendava linnu eeskujul.“

Nii kirjutab Roger Bacon, kuid pidi mööduma veel kolm sajandit, enne kui inimesed hakkasid süstemaatiliselt uurima varjatud jõude, mille olemasolu Bacon eeldas inimlike asjade igava katte taga.

Saratseeni maailm oma filosoofide ja alkeemikute kaudu ei andnud kristlusele mitte ainult ergutust,

---

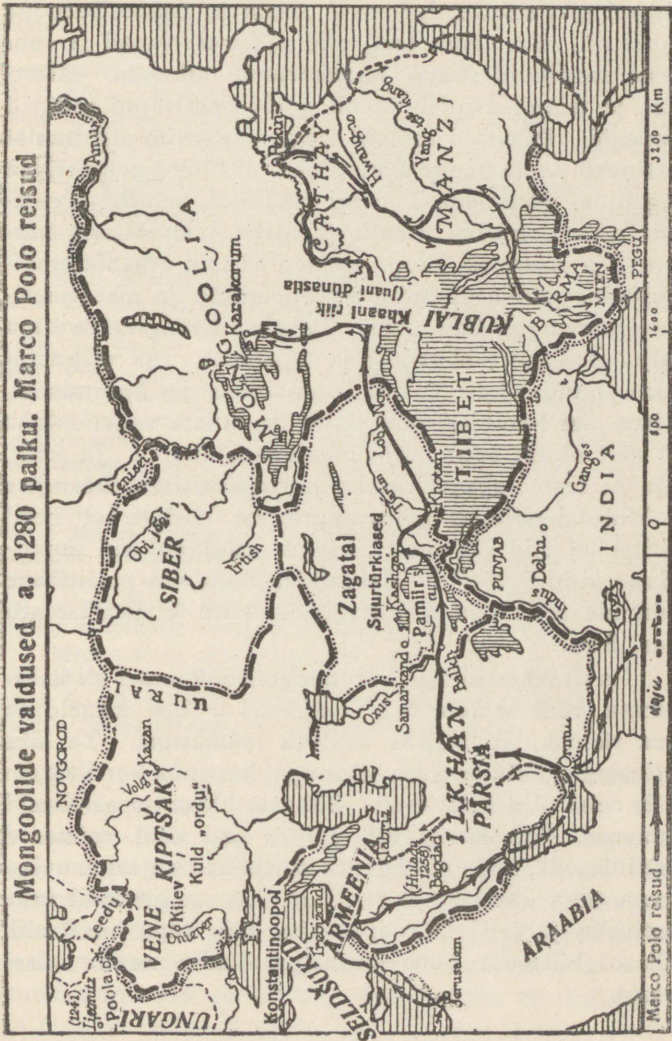
1) Nii nimetatakse keskaja teadlasi; sõna on tuletatud ladina sõnast *schola* — kool. Kõigest sellest vt. pikemalt Durant, „Lood filosoofia ajaloo“ I—III, ET 56, 61, 65.

vaid ta andis neile ka paberi. Pole liialdus öelda, et paber võimaldas Euroopa vaimse uuestisünni. Paber põlvneb Hiinast, kus teda hakati tarvitama vist II sajandil e. Kr. A. 751 hiinlased ründasid araablasi, nad tõrjuti tagasi ja vangide hulgas oli osavaid paberi- valmistajaid, kellelt see töö ära õpiti. Leidub praegugi araabia käsikirju paberil IX sajandist. Paberitööstusega tutvus kristlik maailm kas Kreeka kaudu või Hispaania vallutamisel mauride paberiveskeid tundma õppides. Kuid head paberit ei valmistatud Euroopas enne kui XIII sajandil ja siin sammus Itaalia esikohal. Alles XIV saj. see tööstusharu jõudis Saksamaale ja alles sajandi lõpul paber muutus nii odavaks, et raamatutrukkimine sellele võis end tasuda. Loomulikult ja paratamatult leiutati siis 1444. a. trükikunst, sest see on ju kõige endastmõistetavam leiutis, ja maailma vaimne elu alustas uut jõulisemat järku. See lakkas olemast piiratud tilkumine vaimult vaimule ja muutus laiaks vooluks, millest varsti tegelikult osa võtsid tuhanded ja sajad tuhanded.

Üheks esimeseks trükikunsti tulemuseks oli suurema hulga piiblite ilmumine maailma, teiseks oli kooliraamatute odavnemine. Lugemisoskus levis kiiresti. Mitte ainult raamatute hulk ei suurenenud, vaid uued raamatud olid ka kergemad lugeda ja lihtsamad mõista. Selle asemel et näha vaeva raske tekstiga ja uurida selle tähendust, lugejad võisid lugemisel nüüd takistamatult mõelda. Raamatud lakkasid olemast rikkalikult ilustatud lelud või teadlaste saladused. Hakati kirjutama raamatuid harilikule kodanikule igapäevases keeles ja mitte enam ladina keeles. XIV sajandil algab euroopa kirjanduse tõeline ajalugu.

Ka mongolite vallutusil oli mõju Euroopa vaimu-

Mongoolide valdused a. 1280 paku. Marco Polo reisid

elule ja eriti erutasid nad geograafilist meelt. Suure khaani ajal suhtlemine terve Aasia ja Lääne-Euroopa vahel oli vaba; kõik teed olid ajutiselt vabad ja rahvaste saadikuid ilmus Karakorumi õukonda. Kristluse ja islami usulise vaenu poolt püstitatud müürid alanesid. Paavstid lootsid isegi mongolite siirdumist ristiusku, kuna nende senine usk oli olnud primitiivne paganlus, šamanism. Paavsti saadikud, buddha preestrid Indiast, Pariisi, itaalia ja hiina käsitöölised, büt-santsi ja armeenia kaupmehed suhtlesid araabia ametnikkude, pärsia ja india astronoomide ja matemaatikutega mongoli õukonnas. Tavaliselt räägitakse liiga palju mongolite sõdadest ja tapmisist, aga valgustatakse puudulikult nende uudishimu ja õppimisiha. Mitte just loova rahvana, kuid teadmiste vahendajana on neil olnud suur mõju maailma ajaloole. Ja kõik, mis me teame ebamäärasteist ja romantilisist Džengise ja Hubilai isikust, näib kinnitavat muljet, et need valitsejad olid vähemalt niisama arusaajad kui impulsiivne kuid egoistlik Aleksander Suur või poliitiliste vaimude esilemanaja, energiline, kuid kirjaoskamatu Karl Suur.

Huvitavamaid külalisi mongoli õukonnas oli kahtlemata veneetslane Marco Polo, kes kirjelduse oma rännakuist hiljem avaldas raamatuna. Ta läks Hiinasse a. 1272 oma isa ja onuga, kes juba kord varem selle reisi olid teostanud. Suurele khaanile avaldasid vanemad Polo'd sügavat mõju; nad olid esimesed „ladinlased“, keda ta nägi; ta saatis nad tagasi sooviga kaasa tuua õpetlasi ja teadlasi, kes selgitaksid talle ristiusku ja teisi Euroopa asju, mis teda huvitasid. Khaani külastus koos Marco'ga sündis nende teisel reisul.

Kolm Polo't algasid reisu Palestiinast ega mitte Krimmist, nagu eelmisel korral. Neil oli kaasas kuldtahvlike ja teisi märke Suurelt khaanilt, mis nende reisu kindlasti kergendasid. Suur khaan oli palunud õli Jeruusalemma Pühal Haua põlevast lambist ja sinna nad pöördusid kõigepealt; edasi liiguti Kiliikiasse ja Armeeniasse, sest lõunapoolseid mongolite alasid ründas parajasti Egiptuse sultan. Sealt läksid nad Mesopotaamia kaudu Ormusi Pärsia lahe ääres ja kohtasid siin kaupmehi Indiast. Mingil põhjusel nad ei reisinud edasi laevaga, vaid pöördusid põhja läbi Pärsia kõrve üle Pamiiri, Kašgari ja Kotani ning Lop-nori kaudu Huanghmadalikku ja edasi Pekingi. Suur khaan oli Pekingis ja neid võeti vastu väga sõbralikult.

Eriti Marco meeldis Hubilaile; ta oli noor ja tark ja oskas hästi tatari keelt. Ta sai ametliku koha ja käis saadikuna mitmel pool Edela-Hiinas. Ta jutustab suurest jõukast maast, tee-äärsete eeskujulikkude öömajadega reisijaile, ilusaist viinamägedest, põldudest, aedadest, buddha munkade paljudest kloostritest, siid- ja kuldkangaste-tööstusist ja hulgast linnadest ja aleveist. Ta kirjeldused esialgu tekitasid umbusku, siis aga erutasid Euroopa fantaasiat. Ta jutustas Birmast ja selle suurtest vägedest sadade elevantidega ja kuidas mongolid võitlesid nende vastu vibudega. Ta jutustas Jaapanist ja suuresti liialdas selle maa kullarikkust. Kolm aastat Marco valitses Yangchow linna kubernerina ja näis hiinlasile arvatavasti väga vähe erinevana mõnest tatarlasest. Võimalik, et ta käis saadikuna Indias. Hiina ürikud nimetavad kedagi Polot, kes kuulus keiserlikku nõukokku a. 1277; see on väärtuslik kinnitus Polo jututise tõestuseks.

Marco Polo reisukirjelduse avaldamine mõjustas sügavalt eurooplaste kujutlusvõimet. Euroopa kirjanduses XV sajandil leidub hulgana nimetusi Marco Polo raamatust, näit. Cathay (Põhja-Hiina), Cambulac (Peking) jne.

Kaks sajandit hiljem luges Marco Polo reisukirjeldusi Genua meremees Christoph Kolumbus, kel tärkas hiilgav mõte purjetada lääne poole ja sealtkaudu ümber maailma Hiinasse. Sevilleas on olemas üks eksemplar Polo raamatut Kolumbuse ääremärkustega. Oli mitu põhjust, miks genualase mõte pöördus sessa suunda. Kuni vallutamiseni türklaste poolt a. 1453 Konstantinoopol oli olnud erapooletuks kaubaturuksida ja lääne vahel ja genualased kauplesid siin vabalt.

Kuid genualaste teravad võistlejad veneetslased olid türklaste liitlased ja abistajad ja nende Konstantinoopol oli Genua kaubanduse vastu ebasõbralik. Ammu unustatud arvamus, et maailm on ümmargune, meenus pikkamööda uuesti ja reis Hiinamaale läänepoolset teed mööda oli loomulik järeldus. Seda soodustas kaks asja. Merekompass oli hiljuti leiutatud, nii et meremehed ei olenenud suuna otsimisel enam selge öö tähtedest, ja normannid, kataloonlased, genualased ja portugaalased olid Atlandi merel jõudnud juba Kanaari saarteni, Madeirani ja Assoorideni.

Kuid Kolumbusel oli palju raskusi, enne kui ta sai laevu oma mõtte teostamiseks. Ta käis ühe Euroopa õukonna juurest teise juurde. Lõpuks parajasti vallutatud Granadas ta kindlustas endale Ferdinandi ja Isabella toetuse ja võis purjetada tundmatule merele kolme väikese laevaga. Pärast kaks kuud ja üheksa päeva kestnud reisu ta jõudis arvatavasse Indiasse, mis aga tõeliselt oli uus manner, mille olemasolu Vana-maailm senini ei aimanud. Kolumbus pöördus Hispaaniasse kulla, puuvilla, imelikkude loomade ja kahe metsiku värvitud indiaanlasega, keda taheti ristida. Elanikke uuel maal nimetati indiaanlasteks, sest Kolumbus uskus oma elu lõpuni, et maa, kuhu ta oli jõudnud, oli India. Alles mitmed aastad hiljem inimesed hakkasid mõistma, et meie maailma silmapiiri on avardanud uus manner — Ameerika.

Kolumbuse retke õnnestumine õhutas määratult uusi üritusi maal. A. 1497 portugaalased purjetasid ümber Aafrika Indiasse ja 1515. a. leidis portugali laevu Jaaval. A. 1519 Hispaania teenistuses olev portugaalane Magelhães purjetas läände viie laevaga, millest üks, „Vittoria“, jõudis tagasi Seville a. 1522 esimese ümber maailma reisu sooritanud laevana. Lae-

val oli välja sõites 280 meest, tagasi jõudis neist ainult 31. Magelhães ise tapeti Filippiini saartel ¹⁾).

Paberil trükitud raamatud, ümmarguse maailma tajumine, uus kujutus tundmatuist maist, loomadest, taimedest, avastused ja leiutised ülemeremaades, taeva-
laotuses, füüsika ja keemia alal nagu avasid Euroopa vaimu. Maetud ja kaua unustatud kreeka klassikuid hakati trükkima ja uurima ja nad rikastasid inimvaimu Platon'i unistustega ja vabariikliku aususe ja vabaduse traditsioonidega.

Rooma võim oli toonud korra ja seaduslikkuse Lääne-Euroopasse ja ladina kirik oli seda ülal hoidnud; kuid nii paganlik kui ka katoliku Rooma piirasid vaba uurimist ja uudishimu. Ladina vaimu valitsusaeg lähenes nüüd lõpule. Kolmeteistkümnenda ja kuueteistkümnenda sajandi vahel Euroopa aarialased, tänu semiidi ja mongoli ergutavale mõjule ja kreeka klassikute uuestileiutamisele, pöördusid ära vahepealseist ladina traditsioonidest ja tõusid uuesti inimsoo juhtideks nii vaimu kui majanduse alal.

---

¹⁾ Sellest reisust on säilinud ühe osavõtja, kapten Pigafetta huvitav kirjeldus, mis on ilmunud ka Elavas Teaduses („Esimene teekond ümber maailma“).

Kronoloogiline tabel.

P. Kr.

164. Algab suur katk, mis kestab M. Aureliuse surmani (180). Katk laastab ka Aasiat. (Algab sõdade ja korralageduse sajand Rooma riigis.)
220. Han'ide dünastia lõpp. Neljasaja aasta pikkuse killunemisaja algus Hiinas.
227. Ardašir I, esimene Sassaniidide soost šahh Pärsias.
242. Mani alustab jutlustamist.
247. Gootide suur röövretk üle Doonau.
251. Suur gootide võit; keiser Decius tapetakse.
260. Sapor I, teine Sassaniidide valitseja, vallutab Antiokia ja vangistab keiser Valeriuse.
277. Mani ristilöömine Pärsias.
284. Diocletianus saab keisriks.
303. Diocletianus jälitab kristlasi.
311. Galerius loobub kristlaste jälitamisest.
312. Constantinus Suur saab keisriks.
323. Constantinus juhatab Nikaia kirikukogu.
337. Constantinus ristitakse surivoodil.
- 361—363. Julianus Taganeja püüab ristiisku asendada mitraismiga.
392. Theodosius Suur, ida ja lääne keiser.
395. Theodosius Suur sureb. Riik jaguneb Honoriuse ja Arkadiose vahel, kelle isandaiks ja kaitsjaiks on Stilicho ja Alarich.
410. Alarichi läänegoodid vallutavad Rooma.
425. Vandaalid asustavad Lõuna-Hispaania; hunnid Pannoonias, goodid Dalmaatsias; läänegoodid ja sueebid Põhja-Hispaanias. Inglise hõimud tungivad Britanniasse.
439. Vandaalid vallutavad Kartaago.
451. Attila ründab Galliat ja võidetakse frankide, alemanide ja roomlaste poolt Katalaunia lahingus.
453. Attila surm.

455. Vandaalid laastavad Rooma.
476. Odoaker teatab Konstantinoopoli, et Läänes ei ole keisrit. Lääne-Rooma riigi lõpp.
493. Idagoot Theoderich vallutab Itaalia ja saab kuningaks, kuid on nimeliselt alluv Konstantinoopolile.
527. Keiser Justinianus.
529. Justinianus sulgeb Ateena koolid, mis on õitsenud ligi tuhat aastat. Belisarios (Justinianuse kindral) vallutab Napoli.
- 531—579. Chosroes I valitsus.
543. Suur katk Konstantinoopolis.
553. Justinianus tõrjub goodid välja Itaaliast.
565. Justinianus sureb. Lombardid vallutavad peaaegu kogu Põhja-Itaalia.
570. Muhamedi sünd.
590. Katk Roomas. Chosroes II troonil.
- 610—642. Herakleiose valitsusaeg.
619. Chosroes II-le kuuluvad Egiptus, Jeruusalemm ja Damaskus. Thang'ide dünastia Hiinas.
622. Hedžra (Muhamedi põgenemine).
627. Pärselased kaotavad lahingu Herakleiosele Ninive juures. Thai-Tsung Hiinas.
628. Kavadh II Pärsias. Muhamed kirjutab kõigile maailma valitsejaile.
629. Muhamed tuleb tagasi Mekasse.
632. Muhamed sureb. Kaliif Abu Bakr.
638. Jeruusalemm vallutatakse kaliif Omari poolt.
655. Bütsantsi laevastiku kaotus muhameedlastele.
668. Kaliif Mu'āvija ründab Konstantinoopolit.
687. Majordomus Pippin ühendab Austraasia ja Neustria.
711. Muhameedlased tungivad Aafrika kaudu Hispaaniasse.
715. Kaliif Valid I riik ulatub Püreneedest Hiinani.
- 717—18. Kaliif Sulaimānil ei õnnestu Konstantinoopoli vallutamise.
732. Karl Martell võidab muhameedlasi Poitiers' juures.
751. Pippin kroonitakse frankide kuningaks.
768. Pippin sureb.
774. Karl Suur vallutab Lombardia.
786. Harun-ar-Rašid, Abbassiidide soost kaliif Bagdadis (kuni a. 809).
- 795—816. Leo III on paavst.
800. Leo kroonib Karl Suure lääneriigi keisriks.
814. Karl Suur sureb.
828. Egbert saab Inglismaa esimeseks kuningaks.
843. Ludwig Vaga sureb ja Karolingide riik jaguneb osadesse.

850. Selle aja paiku saab viiking Ruurik Novgorodi ja Kiievi valitsejaks.
865. Venelaste laevastik ähvardab Konstantinoopolit.
919. Heinrich Linnupüüdja, Saksa kuningas.
936. Otto I, Saksa kuningas.
962. Otto I kroonitakse paavst Johannes XII poolt Saksa rahvuse Püha Rooma riigi keisriks.
987. Hugues Capet saab Prantsusmaa kuningaks. Karolin-
gide suguvõsa lõpp.
1016. Knut saab Inglismaa, Taani ja Norra kuningaks.
1066. Normandia hertsog William vallutab Inglismaa.
1071. Islami uuendamine seldžukkide all.
1073. Hildebrand saab paavst Gregorius VII-ks (kuni
a. 1085).
1084. Normann Robert Guiscard laastab Roomas.
- 1087—99. Paavst Urbanus II.
1095. Clermont'i kirikukogus Urbanus II kuulutab esimese
ristisõja.
1096. Rahva ristsõda hävitatakse.
1099. Godfrid Bouillon'ist vallutab Jeruusalemma.
1147. Teine ristsõda.
1169. Saladin, Egiptuse sultan.
1176. Friedrich Barbarossa tunnustab paavsti (Aleksan-
der III) ülevõimu Veneetsias.
1187. Saladin vallutab Jeruusalemma.
1189. Kolmas ristsõda.
- 1198—1216. Innocentius III paavst. Nelja-aastane Sitsiilia
kuningas Friedrich II seatakse paavsti hoolduse alla.
1202. Neljas ristsõda ründab Ida-Rooma riiki.
1204. Konstantinoopol vallutatakse ristsõjas.
1214. Džengis-khan vallutab Pekingi.
1226. Assisi Franciscus sureb.
1227. Džengis-khan sureb. Ugetai.
1228. Friedrich II. Kuues ristsõda, mille tulemusena vabas-
tatakse Jeruusalemm.
1240. Mongolid (tatarid) hävitavad Kiievi. Venemaa saab
mongolite maksualuseks.
1241. Mongolite võit Liegnitz'i juures Sileesias.
1250. Viimne Hohenstaufen, Friedrich II, sureb. Vahe-
valitsus Saksamaal kuni a. 1273.
1251. Mangu saab suurkhaaniks. Hubilai Hiina kuberner.
1258. Hulagu-khan hävitab Bagdadi.
1260. Hubilai saab suurkhaaniks.
1261. Kreeklased vallutavad lääne-eurooplasilt Konstanti-
noopoli.

1273. Rudolf von Habsburg valitakse keisriks. Luuakse šveitslaste „Igavene liit“.
1280. Hubilai rajab Hiinas Jüan'ide dünastia.
1292. Hubilai sureb.
1293. Eksperimentaalse teaduse prohvet Roger Bacon sureb.
1348. Suur katk „Must Surm“.
- 1360—1644. Ming'ide dünastia Hiinas.
1377. Paavst Gregorius XI naaseb Rooma.
1378. Suur skisma. Urbanus VI Roomas, Clemens VII Avignonis.
1398. Huss jutlustab Wiclif'i eeskujul Prahas.
- 1414—18. Konstanzi kontsiil. Huss põletatakse (1415).
1417. Suur skisma lõpeb.
1453. Ottomani türklased Muhamed II juhatusel vallutavad Konstantinoopoli.
1480. Moskva suurväürst Juan III vabastab enese mongoli ikkest.
1481. Sultan Muhamed II surm.
1486. Diaz purjetab ümber Hea Lootuse neeme.
1492. Kolumbus avastab Ameerika.

Soovitavat kirjandust.

- Adamson, J.*, Keskaeg. Üldajalugu keskkoolidele. Tartu, 1931.
- Asson, E.*, Keskaeg. V tr. Tartu, 1932.
- Laar, A.*, Keskaeg. Üldajalugu keskkoolidele. Tartu, 1932.
- Eicken, H.*, Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung. Stuttgart, 1887.
- Hellmann, S.*, Das Mittelalter bis zum Ausgange der Kreuzzüge. Gotha, 1924.
- Kaser, K.*, Das späte Mittelalter. Gotha, 1921.

Sisukord.

	Lk.
I. Rooma ja Hiina vahel	5
II. Lihtrahva elu varajases Rooma keisririigis	9
III. Rooma impeeriumi usuline areng	15
IV. Jeesuse õpetus	18
V. Ristiusu dogmaatiline areng	24
VI. Barbarid lõhuvad Rooma riigi Idaks ja Lääneks.	27
VII. Hunnid ja Lääne-Rooma riigi lõpp	32
VIII. Bütsantsi ja Sassaniidi riik	37
IX. Sui'de ja Thang'ide dünastia Hiinas	42
X. Muhamed ja islam	44
XI. Araablaste suurpäevad	48
XII. Ladina kristluse areng	53
XIII. Ristisõjad ja paavstide ülevõimu aeg	62
XIV. Tõrkujad vürstid ja suur kirikulõhe	71
XV. Mongolite vallutused	79
XVI. Eurooplaste vaimne uuestisünd	83
Kronoloogiline tabel	92
Soovitavat kirjandust	95

Õ i e n d u s. Tehnilistel j. m. põhjustel on kaartidele mõned kohanimed jäänud teissugusel kujul (näit. Mecca) kui nad esinevad tekstis (näit. Mekka). Õigeks tuleb lugeda ainult viimaksmainitud.

Elav Teadus Nr. 1-68.

- Nr. 1. Suur maailmasõda.
„ 2. Uued teed tervisele.
„ 3. Esimene teekond ümber maailma.
„ 4. Otstarbekohane ja ilus kodu.
„ 5. Vana-maailma hukkimine. *Tunero*
„ 6. Moodne töötehnika ja majanduskriis.
„ 7. Okultism ja teadus.
„ 8. Sissejuhatus poliitikasse I.
„ 9. Jeesuse elu ja õpetus.
„ 10. Energia.
„ 11. Nüüdne maailmapoliitika ja Eesti.
„ 12. Eesti rahvausundi maailmavaade.
„ 13. Kehaehitus ja iseloom.
„ 14. Tehnika võidukäik I.
„ 15. Elu ja inimese põlvnemine.
„ 16. Eesti kroonika 1932.
„ 17. Parlamentarism ja Eesti Põhiseadus.
„ 18. Iluaiad ja kodu ümbruse kaunistus.
„ 19. Lapsepõlv ja iseloom.
„ 20. Rõivastuskunst ja mood.
„ 21. Enesearendus ja edasiõppimine.
„ 22. Itaalia renessanss I.
„ 23. Sissejuhatus kunstivooludesse.
„ 24. Romantika ja realism.
„ 25. Lühike eesti kirjanduslugu.
„ 26. Erakonnad Eestis.
„ 27. Uni ja unenäod. Loomade mõtlemine.
„ 28. Eesti kroonika 1933.
„ 29. Kaugenägemine, pilditelegraaf ja kaugekino.
„ 30. Raamat ja tema sõbrad.
„ 31. Alateadvus ja psühhoanalüüs.
„ 32. Aine saladused.
„ 33. Uued teed toitusel.
- Nr.34. Elekter igapäevases elus.
„ 35. Aur, tuli ja vesi.
„ 36. Mis on „hing“? *Konila*
„ 37. Uuem eesti kunst.
„ 38. Nõukogude Vene.
„ 39. Eesti kroonika 1934.
„ 40. Prantsusmaa ja Euroopa.
„ 41. Vana-Eesti rahvakultuur.
„ 42. Meie metsloomad.
„ 43. Tõutervishoid ja rahva tulevik.
„ 44. Mis on elu?
„ 45. Maailma usundid.
„ 46. Mis on „vaim“?
„ 47. Meie koduloomad.
„ 48. Poliitilised peavoolud.
„ 49. Lühike eesti ajakirjanduse ajalugu.
„ 50. Eesti kroonika 1935.
„ 51. Lühike eesti raamatu ajalugu.
„ 52. Inglased, nende iseloom ja Inglismaa.
„ 53. Sport ja kehaline kasvatus.
„ 54. Eesti ühiskond.
„ 55. Eesti rahvakunst.
„ 56. Lood filosoofia ajaloost I.
„ 57. Maailmaruum ja tähed.
„ 58. Naine ja naisliikumine.
„ 59. Korporatiivne ühiskond.
„ 60. Euroopa ja maailmapoliitika.
„ 61. Lood filosoofia ajaloost II.
„ 62. Eesti kroonika 1936.
„ 63. Eesti majandus.
„ 64. Lühike maailma ajalugu I.
„ 65. Lood filosoofia ajaloost III.
„ 66. Läti kultuurilugu
„ 67. Hüpnos ja sugestioon.
„ 68. Lühike maailma ajalugu II

HIND 1 KROON

TÜ RAAMATUKOGU

10300015580816